

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het vorstengraf van Oss re-reconsidered. Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005.

Jansen, R.; Fokkens, H.

Citation

Jansen, R., & Fokkens, H. (2007). *Het vorstengraf van Oss re-reconsidered. Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005*. Leiden: ARCHOL BV. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12998>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12998>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het vorstengraf van Oss re-reconsidered

Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005

Richard Jansen & Harry Fokkens

Colofon

Archol rapport 49

Het vorstengraf van Oss *re-reconsidered*

Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005

Opdrachtgever	Gemeente Oss	
Contactpersoon	Dhr. P. Huys; dhr. P. de Cock; dhr. E. Olzheim	
Uitvoering	Archol	Studenten Fac. der Archeologie
	Drs. S. Arnoldussen	Drs. E.A.G. Ball
	Drs. R. van Beek	Drs. D. Habets
	Drs. M. Duurland	Drs. M. van der Heiden
	Drs. M. Hemminga	Drs. M. Jordanov
	Drs. L.G.L. van Hoof	Dr. C. Klaassen †
	Drs. C. van der Linde	Drs. J.-W. de Kort
	Drs. L. Meurkens	Drs. K. Leijnse
	Y. Taverne	Drs. A. Müller
	Drs. I. van Wijk	Drs. C. Nockermann
		Drs. E. Pronk
	Oss	Drs. D. Renes
	G. van Alphen	Drs. C. Schamp
	R. van Hinthum (machinist)	Drs. D. Schiltmans
	P. van Nistelrooij	Drs. K. Winthagen
	en last but not least	
	G. Smits	
Milieukundige begeleiding	Ing. H. Zwijnenberg (gemeente Oss) Ing. D. van Hout (CSO)	
Auteurs	Drs. R. Jansen Prof. dr. H. Fokkens Drs. J.-W. de Kort Dr. E. Smits	
Beeldmateriaal	Ing. S. Shek Drs. R. Jansen Prof. dr. H. Fokkens	
Projectleiding/Autorisatie	Drs. R. Jansen	
Opmaak	A. Allen	
Reproductie	Haveka, Alblasserdam	

ISSN 1569-2396

© De auteurs, Faculteit der Archeologie Universiteit Leiden en Archol bv, 2007

Postbus 9515

2300 RA Leiden

info@archol.nl; t: 071-5273313

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Samenvatting	6
Inleiding: archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk	9
1 Landschappelijk kader	15
1.1 Geomorfologie, geologie en bodemkunde	15
1.2 Lokale bodemopbouw	17
1.3 Het landschap van de negentiende eeuw: van woeste grond tot cultuurlandschap	18
2 Archeologisch kader: grafheuvels en nederzettingen	22
2.1 Ontdekking en opgraving vorstengraf van Oss	22
2.1.1 De ontdekking in 1933	22
2.1.2 De opgraving in 1933	24
2.1.3 Her-onderzoek van de objecten: het vorstengraf van Oss <i>reconsidered</i>	25
2.2 Opgraving klokbekergraf en paalkransheuvels 1935	26
2.3 Waarneming kringgreppels 1972	28
2.4 Grafveld Zevenbergen 1964/65 en 2004/07	28
2.5 Grafveld Vorssel	31
2.6 Nederzettingsterreinen uit brons- en ijzertijd	32
3 Het onderzoek: verwachting, vraagstellingen en methodiek	34
3.1 Verwachtingsmodel	34
3.2 Doel- en vraagstellingen	34
3.3 Methodiek	37
3.3.1 Bureau-onderzoek	37
3.3.2 Het proefsleuvenonderzoek tussen 1997 en 2005	38
3.3.3 Heropgraving vorstengraf 1997-1998	42
3.3.4 Sanering 2002	42
4 Archeologisch onderzoek Vorstengrafdonk 1997-2005	43
4.1 De eerste proefsleuven: herontdekking van het vorstengraf	43
4.2 De (her-)opgraving van het grafveld Vorstengraf	46
4.2.1 De vorstengrafheuvel	46
4.2.2 Een bronstijdgraf	49
4.2.3 Kringgreppels en vlakgraven	50
4.2.4 Overige structuren	53
4.3 Palynologisch onderzoek (<i>Jan-Willem de Kort</i>)	54
4.4 Nog meer proefsleuven: een 'leeg' landschap	57
4.4.1 Een landweer tussen Heesch en Oss	59
4.4.2 (Ontginnings)sporen uit de nieuwe tijd	61
4.4.3 Een bijldepositie uit de bronstijd	63
4.5 Archeologische begeleiding gasleiding	64

5	Oss-Vorstengrafdonk: het onderzoek van de crematieresten <i>Liesbeth Smits</i>	65
5.1	Inleiding	65
5.2	Het onderzoek	65
5.3	De methoden	65
5.4	Werkwijze	67
5.5	Resultaten crematierestenonderzoek	67
5.6	Conclusie	68
5.7	Catalogus	69
6	Het vorstengraf van Oss <i>re-reconsidered</i>	76
6.1	Het vorstengraf van Oss	76
6.1.1	De objecten (fig. 6.1)	76
6.1.2	Datering van het vorstengraf	83
6.2	Ontwikkeling van het grafveld Vorstengraf	84
6.3	De geschiedenis van een sacraal landschap op de Maashorst	88
6.4	De nederzettingen	93
6.5	De 'vorst' van Oss	94
7	Het middeleeuwse en historische landschap	97
7.1	Heidens landschap in de middeleeuwen	97
7.2	Het post-middeleeuwse landschap	98
8	Oprichting van een monument	101
8.1	(Re)constructie van het vorstengraf van Oss	101
	Literatuur	104
	Figurenlijst	109
	Bijlage 1 Overzichtsfoto	113
	Bijlage 2 selectie van krantenberichten	115

Voorwoord

Gedurende de jaren dat het archeologisch onderzoek Vorstengrafdonk heeft geduurd is een groot aantal mensen bij het project betrokken geweest. Dat geldt niet alleen voor het veldwerk maar ook voor de analyse, discussie en het schrijven van dit rapport. Ze hebben het onderzoek naar het Vorstengraf van Oss tot een zeer bijzonder project gemaakt. Hopelijk is dit rapport een juiste afspiegeling van hun inzet, enthousiasme en kritiek.

Hier willen we een aantal mensen expliciet noemen en bedanken voor hun inzet tijdens het veldwerk.

Allereerst een woord van dank naar de verschillende projectleiders van de gemeente Oss die ons de tijd en ruimte gaven om dit onderzoek zo goed mogelijk uit te voeren. De verkenning van het voormalige woonwagenkamp in de 'hete' zomer van 1997 en de opgraving van het vorstengraf in de daaropvolgende 'strengere' winter van 1997/98 was alleen mogelijk met de enthousiaste inzet van een groot aantal studenten. Een aantal willen we bij naam noemen: Eugene Ball, Jan-Willem de Kort, Kirsten Leijnse, Axel Müller, Dimitri Schiltmans en Karianne Winthagen. De verschillende fasen van veldwerk uitgevoerd door Archol stonden onder leiding van achtereenvolgens Leon van Hoof, Marc Duurland en Ivo van Wijk.

Dagelijkse ondersteuning was er gedurende alle fasen van het veldwerk van onze machinist René van Hinthum, die geduldig vele kilometers proefsleuf heeft aangelegd.

Onmisbaar was tenslotte de ondersteuning door de lokale archeologen Gerard Smits, Gerard van Alphen en natuurlijk Peter van Nistelrooij die de resultaten van het onderzoek aangreep voor het realiseren van een reconstructie van het Vorstengraf van Oss. Het is bijzonder om als archeoloog een monument te zien verrijzen naar aanleiding van een opgraving in plaats van een woonwijk of snelweg.

Richard Jansen & Harry Fokkens

Het Vorstengrafdonk anno 1995

Samenvatting

Het Vorstengraf van Oss

In januari 1933 wordt op de uitgestrekte Osse Heide door een groepje arbeiders in het kader van de werkverschaffing een aantal heuvels geëgaliseerd. Daarbij worden regelmatig zogenaamde ‘*voorhistorische lijkbusen*’ gevonden. Jan Cunen, de gemeentesecretaris van de gemeente Oss en geïnteresseerd in oudheidkunde beseftte dat men aan het graven was in een prehistorische begraafplaats. Via het Rijksmuseum van Oudheden uit Leiden werd een werknemer van het museum in Wijchen naar Oss gestuurd die toezicht moest houden op de werkzaamheden. Onder een van de grootste heuvels werd door deze werknemer een kuil blootgelegd waarin hij een bronzen emmer vond. Snel dekte hij de vondst weer toe en belde met zijn werkgever, die vervolgens het Rijksmuseum van Oudheden alarmeerde. De volgende dag was dr. Bursch in Oss om de *situla*, want dat was het, mee te nemen naar Leiden. Zo begint het verhaal van een van de belangrijkste vondsten uit de late prehistorie van Nederland: het Vorstengraf van Oss.

De vondsten en de daaropvolgende korte opgraving zijn sindsdien meerdere malen gepubliceerd. De locatie zelf raakte in de vergetelheid en verdween onder een woonwagenkamp en autokerkhof. Alleen de naam, Vorstengrafdonk, herinnerde nog aan de bijzondere vondst waarvan de exacte locatie allang weer was vergeten.

Tussen 1997 en 2005 is door de Faculteit der Archeologie en Archol bv, beide verbonden aan de Universiteit Leiden, hernieuwd onderzoek naar het graf en het omringende landschap uitgevoerd. Daarbij werd het Vorstengraf van Oss herontdekt. Daarnaast kon worden vastgesteld dat het vorstengraf onderdeel uitmaakte van een (klein) urnenveld, dat weer aansloot bij een aantal oudere grafheuvels. In een breder kader maakt het grafveld Vorstengraf deel uit van een uitgestrekt sacraal landschap, bestaande uit minimaal een viertal kort bijeen gelegen clusters van grafheuvels en urnenvelden. Een van deze clusters ligt in het nabijgelegen gebied Zevenbergen, en is 2004 opgegraven.

Het onderzoek Vorstengrafdonk, in combinatie met het grafveld Zevenbergen en een inventarisatie van het gebied heeft inzicht gegeven in de lange-termijngeschiedenis van een voor de oorspronkelijke bewoners heel betekenisvol gebied. We hebben te maken met een sacraal landschap met een gebruiksgeschiedenis van vele eeuwen (2300-500 v. Chr.). Aan het eind van deze periode, in de vroege ijzertijd, werd op deze locatie een persoon begraven met een hoge status, mogelijk op (supra-)regionaal niveau.

Dit ‘grafheuvellandschap’ ligt op een landschappelijk zeer markante locatie, namelijk op de noordelijke rand van het Peel Blok (de Maashorst). De grafheuvels geven naar het noorden toe een vergezicht over een relatief laag gelegen en nat gebied. De tientallen proefsleuven die hier zijn aangelegd hebben geen enkele aanwijzing voor prehistorische bewoningssporen opgeleverd. Een van de weinige vondsten betrof een bronzen bijl die zeer waarschijnlijk is gedeponeerd in een kwelgebied. Het vormt een aanwijzing

dat we het gebied als een depositielandschap kunnen interpreteren. De nederzettingen tenslotte moeten we ten zuiden van de grafheuvels zoeken, op de hogere en bosrijke gronden. Binnen een kilometer zijn enkele oppervlaktevindplaatsen uit de brons- en ijzertijd bekend. Recapitulerend is er sprake van een sterke ordening van het landschap, met een strikte scheiding van de verschillende dimensies van een lokale gemeenschap op de rand van de Maashorst.

Het vorstengraf van Oss is niet het enige dat we in Nederland kennen. Het is met het huidige onderzoek wel het best onderzochte vorstengraf. Het vormt bij het onderzoek naar vorstengraven in Nederland (en daarbuiten) dan ook een belangrijke bron omdat het vrij compleet is opgegraven en de complete grafinhoud bewaard is gebleven. Bovendien hebben we informatie over het omringende grafveld en is een groot deel van het omringende landschap intensief verkend.

Het Osse vorstengraf maakt onderdeel uit van een opvallend cluster vroege ijzertijdgraven in het Nederrijngebied. Zeer waarschijnlijk waren de nederrijnse 'vorsten' autochtone leiders die door persoonlijke daden en sociale contacten regionaal aanzien genoten. Het is aannemelijk te veronderstellen dat de vorstengraven een uiting zijn van een 'leiderschap' dat al bestond maar dat zich vanaf de vroege ijzertijd kon profileren met exotische voorwerpen via 'nieuwe' handelsnetwerken met Centraal-Europese gebieden. De solitaire verspreiding van de vorstengraven wijst er op dat de machtspositie werd bepaald door de persoonlijke kwaliteiten van een leider, en er dat er geen sprake was van erfbare macht, zoals dat voor het Hallstatt-gebied wel wordt verondersteld. Geen Keltische krijger dus, zoals Holwerda nog veronderstelde, maar een lokale leider met een persoonlijke status, die participeerde in handelsnetwerken die reikten tot ver in Centraal-Europa.

Inleiding: archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk

*Of the beautiful barrow of Oss
Nothing remained but the foss
but for the Dutch erudition
its flattened condition
is more a gain than a loss.¹*

Inleiding

In januari 1933 werd in de uitgestrekte heidevelden ten zuiden van Oss een aantal bijzondere vondsten gedaan. Tijdens de egalisatie van een deel van de heide ten behoeve van de uitbreiding van een woonwagenkamp waren arbeiders al meerdere malen gestuit op ‘voorhistorische lijkbussen’. De gemeentesecretaris van Oss, Jan Cunen (fig. 1), besepte dat men bezig was een urnenveld te egaliseren en waarschuwde de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, J.H. Holwerda en de lokale correspondent van het museum, de lokale archeoloog Bloemen uit Wijchen. Deze stuurde begin februari twee gravers die onder een al grotendeels afgegraven heuvel een kuil ontdekten. In de kuil troffen ze een bronzen urn aan, maar uit angst voor de Ossenaren groeven ze hem niet meteen op.² Waarschijnlijk is dat feit de redding van deze bijzondere grafvondst geweest, want Bloemen waarschuwde het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en de volgende dag was dr. F.C. Bursch ter plaatse.³ Onder zijn leiding werd de urn blootgelegd, ingegipt en getransporteerd naar Leiden. Na restauratie bleek de urn, naast gecremeerde beenderen, onder andere een krom gesmeed ijzeren zwaard met goudbeslag op het handvat te bevatten.⁴

Figuur 1

Gemeentesecretaris, historicus en archivaris Jan Cunen (uit Spanjaard 1994, foto uit collectie Jan Cunencentrum, Oss)

Nu, ruim 70 jaar later, staan de vondsten uit het zogenaamde Vorstengraf van Oss nog steeds in de belangstelling, zowel nationaal en internationaal. De reden voor die buitengewone interesse is dat het in Nederland het rijkste graf in zijn soort is. Dergelijke graven uit de vroege en midden-ijzertijd (800-250 v. Chr.), waarvan er maar een paar uit Nederland bekend zijn, worden doorgaans aangeduid als ‘vorstengraven’. Deze benaming spreekt uiteraard tot de verbeelding, maar is in feite onjuist. Er was geen sprake van een vorst in de huidige betekenis van het woord. Omdat de term vorstengraf dusdanig is ingeburgerd wordt deze in dit rapport echter gehandhaafd.

Het onderzoek

Zijn de vondsten uit het graf goed bekend,⁵ het graf zelf is in de zomer van 1933, enkele maanden na de vondst, maar summier onderzocht en daarna in vergetelheid geraakt.

- 1 Christopher Hawkes ± 1935, ongepubliceerd gedicht. Door Modderman nog toebedeeld aan het Vorstengraf van Oss, in werkelijkheid een dichterlijke impressie op een van de paalkransheuvels gevonden in de directe omgeving van het vorstengraf.
- 2 In de jaren '30 had de Osse gemeenschap een slechte naam. De bewoners stonden bekend als messentrekkers, een reputatie die de Ossenaren tot op de dag van vandaag achtervolgt (Fokkens & Jansen 2004).
- 3 Fokkens 1997. In dit geval had de slechte reputatie van de Ossenaren een positief effect.
- 4 Holwerda 1934.
- 5 Na het onderzoek in 1934 zijn de vondsten in 1964 opnieuw onderzocht door Modderman. In 1993 werden de vondsten in het kader van een hernieuwde tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden opnieuw schoongemaakt, waarbij (opnieuw) vele nieuwe details zichtbaar werden (Modderman 1964).

Figuur 2

De 'inrichting' van de zuidoostelijke hoek van het gebied Vorstengrafdonk in de jaren '80. De ligging van het vorstengraf is aangegeven met een ster (rood)

Op de locatie van het graf kwam een woonwagenkamp en autosloopterrein (fig. 2). In 1997, 64 jaar na dato, kwam de gelegenheid om op het terrein waar het vorstengraf destijds is opgegraven een nieuw archeologisch onderzoek uit te voeren. Het gebied wordt omgevormd tot een bedrijventerrein waarbij het hele terrein 'op de schop' gaat. Dit bood niet alleen de mogelijkheid om Holwerda's waarnemingen te verifiëren en de omvang en vorm van het (eventuele) omringende grafveld te bepalen, maar ook om het landschap in kaart te brengen.

fase	soort onderzoek	uitvoering	periode uitvoering	nummers proefsleuven*	N
1	proefsleuven	FdA	1997	1-67	67
2	opgraving	FdA	1997/1998	68	68
3	proefsleuven	FdA	1998	1-12	80
4	proefsleuven	FdA / Archol	2001	1-8	88
5	proefsleuven	Archol	2001/2002	1-56	144
6	sanering	Archol	2002	68-73	149
7	proefsleuven	Archol	2004	1-2	151
8	proefsleuven	Archol	2005	100-112	163

Tabel 1

Fasering van het archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk (zie ook fig. 4.15)

* Als gevolg van de lange perioden tussen de verschillende onderzoeken en het feit dat de verschillende onderzoekslocaties op grote afstand van elkaar lagen is een aantal malen opnieuw begonnen met het nummeren van de proefsleuven.

In opdracht van de gemeente Oss is daarom tussen 1997 en 2005 in verschillende fasen (verkennend en waarderend) archeologisch onderzoek uitgevoerd voorafgaand aan de ontwikkeling van het toekomstige industrieterrein Vorstengrafdonk. De werkzaamheden in het kader van de bouw zouden eventuele archeologische waarden aantasten. Het onderzoek is in eerste instantie uitgevoerd door de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden, de laatste jaren door Archol bv, het uitvoerende bedrijf van de Universiteit Leiden. De resultaten waren bijzonder: het vorstengraf werd 'teruggevonden', er werden nieuwe graven ontdekt, het omringende landschap kon in kaart worden gebracht en ten slotte is het graf ter plaatse gereconstrueerd.

Het onderzoek is uitgevoerd binnen het Leidse Maaskantproject waarbinnen sinds enkele decennia archeologisch onderzoek wordt verricht in de Maasland-regio, waarin ook Vorstengrafdonk ligt. De vraagstellingen, ervaringen en resultaten vanuit dit project hebben een belangrijke rol

gespeeld tijdens het veldwerk en de uitwerking. Binnen het Maaskantproject wordt getracht een beeld te ontwikkelen van de dynamiek van lokale gemeenschappen en hun plaats in het (cultuur)landschap in het Maasland vanaf het laat-neolithicum.⁶ Tot voor kort werd dit beeld grotendeels bepaald door de onderzoeksresultaten uit opgravingen ten noorden van Oss, waar met grootschalige opgravingen en verkenningen een bijzonder databestand is opgebouwd.⁷

Figuur 3

Locatie plangebied Oss-Vorstengrafdonk

De laatste jaren is het onderzoek uitgebreid naar de omringende gebieden, gezamenlijk aan te duiden als het Maasland (fig. 3). Daarbij zijn verkenningen en opgravingen uitgevoerd in het noordelijk gelegen rivierengebied (de eigenlijke Maaskant) en in het zuiden op de Maashorst, waar Vorstengrafdonk ligt. Door het gebied als geheel te benaderen ontstaat de mogelijkheid om bewoning en de ontwikkelingen daarin te bestuderen in verschillende landschappelijke omgevingen, die op korte afstand van elkaar zijn gelegen.

⁶ Fokkens 1996; Fokkens 2002.

⁷ In totaal inmiddels ruim 75 ha. Voor een overzicht zie Jansen & Fokkens 1999.

Locatie onderzoeksgebied	
Provincie	Noord-Brabant
Gemeente	Oss
Plaats	Oss
Toponiem	Vorstengrafdonk
Coördinaatgegevens onderzoeksgebied	X: 167.076,324; Y: 417.202,025
	X: 166.562,293; Y: 416.783,423
	X: 166.523,416; Y: 416.269,880
	X: 167.629,231; Y: 416.161,992
Uitvoeringsperiode	
Veldwerk IVO	verschillende perioden tussen 1997-2005
Veldwerk DO	najaar 1997; najaar 1998
Veldwerk begeleiding	2002; 2003
Sic-code	12225 (2005)
Opdrachtgever	Gemeente Oss
Uitvoerder	Faculteit der Archeologie Universiteit Leiden
	Archeologisch Onderzoek Leiden (Archol bv)
Bevoegd gezag	Gemeente Oss
Deponering	Provinciaal Depot van Bodemvondsten Noord-Brabant

Tabel 2

Administratieve gegevens van het archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk

Leeswijzer

Dit rapport biedt een overzicht van het gehele onderzoek Oss-Vorstengrafdonk, zoals dat in fasen is uitgevoerd tussen 1997 en 2005 (tabel 1). De titel *'het vorstengraf van Oss re-reconsidered'* is geïnspireerd op een artikel, geschreven in 1964 door prof. dr. P.J. Modderman: *'The Chieftains' grave of Oss reconsidered'*. Hierin worden de vondsten van het vorstengraf van Oss aan een hernieuwd onderzoek onderworpen.

In het eerste hoofdstuk wordt een landschappelijk kader geschetst, zowel het fysieke landschap (geologie en geomorfologie) als de ontginningsgeschiedenis van het gebied worden daar behandeld. In hoofdstuk 2 wordt kort de geschiedenis van het archeologisch onderzoek van het vorstengraf van Oss en omgeving op een rij gezet inclusief het recente onderzoek van het nabijgelegen grafveld Zevenbergen. De verwachtingen, vraagstellingen en gehanteerde methodieken komen aan bod in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 worden de resultaten van de verschillende fasen van onderzoek (bureauonderzoek, proefsleuven, opgraving en sanering) in samenhang gepresenteerd, gevolgd door het onderzoek van de crematieresten (hoofdstuk 5). In hoofdstuk 6 wordt op basis van een herinterpretatie van de oude gegevens en de resultaten van ons eigen onderzoek een (nieuw) beeld van de 'vorst van Oss' gepresenteerd, inclusief de ontwikkeling van het grafveld en het landschap. In hoofdstuk 7 worden de sporen en structuren uit de middeleeuwen en nieuwe tijd samengevat en in een breder kader geplaatst. Ten slotte wordt de ontwikkeling van het huidige monument 'Vorstengraf van Oss' kort weergegeven (hoofdstuk 8).

Het rapport is voor een belangrijk deel gebaseerd op de eerder verschenen populair-wetenschappelijke publicatie '*Het vorstengraf van Oss, speurtocht naar een prehistorisch grafveld*'.⁸ Daarnaast verschijnt samen met het rapport over het archeologisch onderzoek van het grafveld Vorstengraf ook het rapport over het onderzoek van het nabijgelegen grafveld Zevenbergen.⁹ Samen vormen de rapporten een geïntegreerd verhaal over de ontwikkeling van een prehistorisch grafheuvellandschap, gelegen op de noordelijke rand van het Peel Blok.

⁸ Fokkens & Jansen 2004.

⁹ Fokkens, Jansen & Van Wijk in voorb.

1 Landschappelijk kader

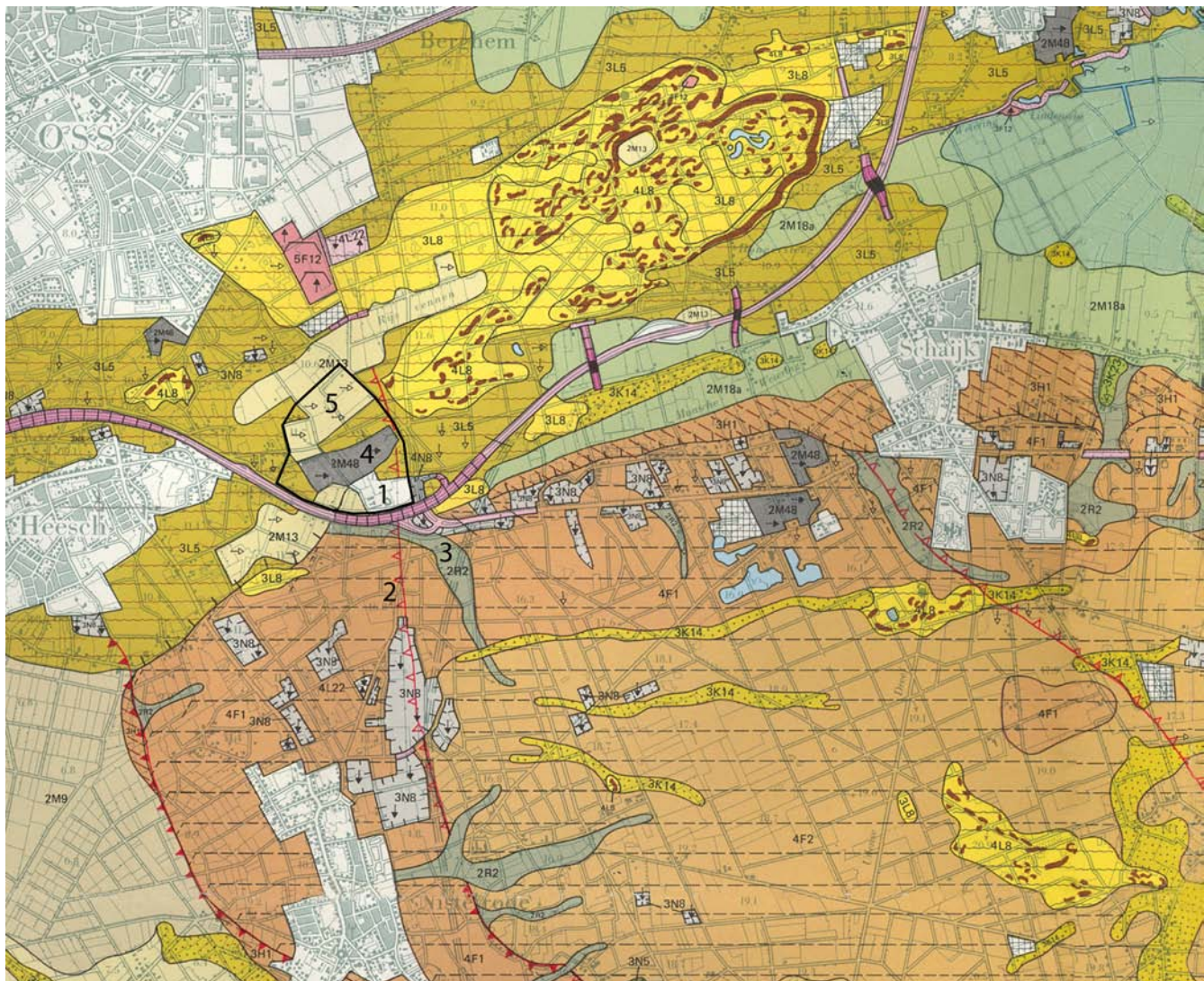
Een belangrijke doelstelling van het onderzoek was een landschappelijke inkadering van het 'Vorstengraf van Oss' en het omringende grafveld. In dit hoofdstuk wordt de landschappelijke opbouw en genese van het onderzoeksgebied Vorstengrafdonk beschreven. Als eerste wordt de geomorfologische, geologische en bodemkundige opbouw behandeld. In het tweede deel worden de landschappelijke ontwikkelingen in de historische tijd behandeld. Kennis hiervan is onontbeerlijk bij een reconstructie van het prehistorische landschap.

1.1 Geomorfologie, geologie en bodemkunde

Het onderzoeksgebied ligt in een gebied dat toponymisch wordt aangeduid als de Maashorst. Het heeft een licht glooiend uiterlijk en maakt deel uit van het Peel Blok, een gebied dat door tektonische krachten langzaam stijgt.¹ Het wordt aan de westzijde door de Peelrandbreuk gescheiden van de Roerdalslenk, een dalingsgebied. Vorstengrafdonk ligt aan de noordelijke rand van het Peel Blok, ten noordoosten van een breed smeltwaterdal, en wordt doorsneden door een kleinere breuk die parallel loopt aan de Peelrandbreuk (fig. 1.1). Dicht aan het oppervlak liggen afzettingen van de

Figuur 1.1

Het onderzoeksgebied Vorstengrafdonk op de geomorfologische kaart. 1 voormalig woonwagenveld; 2 breuklijn; 3 dalvormige laagte zonder veen; smeltwaterdal; 4 vlakke ontstaan door afgraving/egalitatie; 5 dekzandvlakte

1 Tot voor kort aangeduid als Peelhorst, De Mulder e.a. 2003.

(oer-)Maas die in de ijstijden, voornamelijk in het Saalien (de voorlaatste ijstijd: 200.000 tot 140.000 jaar voor heden) grove zanden en grinden heeft afgezet. De Maas had toen een sterk dynamisch, vlechtend riviersysteem met een relatief lage stroomsnelheid waardoor grovere deposities werden afgezet. Deze afzettingen worden gerekend tot de Formatie van Beegden.² Door de (toenemende) hoge ligging is het gebied gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien (120.000 tot 10.000 jaar voor heden) sterk onderhevig geweest aan winderosie. Grote delen van de maasafzettingen zijn door de wind afgevoerd. Het fijnere zand is weggestoven, waarbij de grotere kiezels en soms zware blokken klei bleven liggen. Hierdoor ontstonden zogenoemde *desert-pavements* van uitgestoven maasafzettingen.³ Op deze afzettingen is aan het eind van de laatste ijstijd een dunne laag dekzand (Formatie van Bortel) afgezet dat opwaaide vanuit het toen voor een groot deel droogliggende Noordzebekken.

Ten zuidwesten van het vorstengraf ligt een droogdal waarvan er langs de randen van het Peel Blok tientallen zijn te vinden (fig. 1.1). Ze zijn ontstaan in de laatste ijstijd als gevolg van smeltwaterafvoer tijdens de (iets) warmere fasen. Omdat de diepe ondergrond permanent bevroren was kon het water niet wegzakken in de bodem en moest het oppervlakkig afstromen. Hierdoor ontstaan brede dalen in verhouding tot relatief kleine waterlopen.⁴ Sommige van deze dalen sluiten aan op de talrijke beekdalen. In deze dalen liggen verspoelde, lemige dekzanden, ook wel Brabants Leem genoemd. Waar het leem dicht onder het oppervlak voorkomt zijn vennetjes of veen ontstaan (Formatie van Bortel, laagpakket van Singraven).⁵ Sommige daarvan zijn weer afgedekt door dekzanden of veel jongere middeleeuwse stuifzanden (Formatie van Bortel, laagpakket van Kootwijk).⁶ Een voorbeeld hiervan is het gebied Herperduinen, ten noordoosten van Vorstengrafdonk.

Vormden bij de geogenese van het onderzoeksgebied de Maas, tektonische invloeden en eolische afzettingen de voornaamste actoren, in de loop van het Holoceen treden veranderingen in het landschap steeds meer op onder invloed van de mens. Verstuivingen, veranderingen in de bodemvorming en erosie zijn gevolgen van antropogene ingrepen in het landschap die vooral een sterke invloed hebben op de vegetatie en hydrologie.⁷ De mens kan hierop grote invloed uitoefenen, ook op lange termijn. Een voorbeeld is het ontstaan van uitgestrekte heidevelden, een direct gevolg van de ontbossing van grote delen van het gebied. De open heidelandschappen vormden bij uitstek het toneel voor de aanleg van grafheuvels en lijken ook als zodanig te worden 'beheerd'. Dat wil overigens niet zeggen dat alle menselijke ingrepen bedoeld waren als onderdeel van landschapsbeheer. Een voorbeeld hiervan zijn de ongecontroleerde verstuivingen, die veroorzaakt werden door het overmatig afplaggen van de woeste gronden. Minder snel zichtbaar zijn de effecten die ontbossing heeft voor de waterhuishouding in de bodem.

2 Beegden: voorheen Formatie van Veghel. Sinds twee jaar worden alle Maasafzettingen, zo ook de formatie van Veghel, tot de formatie van Beegden gerekend. Waalre: voorheen Tegelen Formatie, nu aangeduid als Tegelen Laagpakket binnen de Waalre Formatie. De Mulder e.a. 2003.

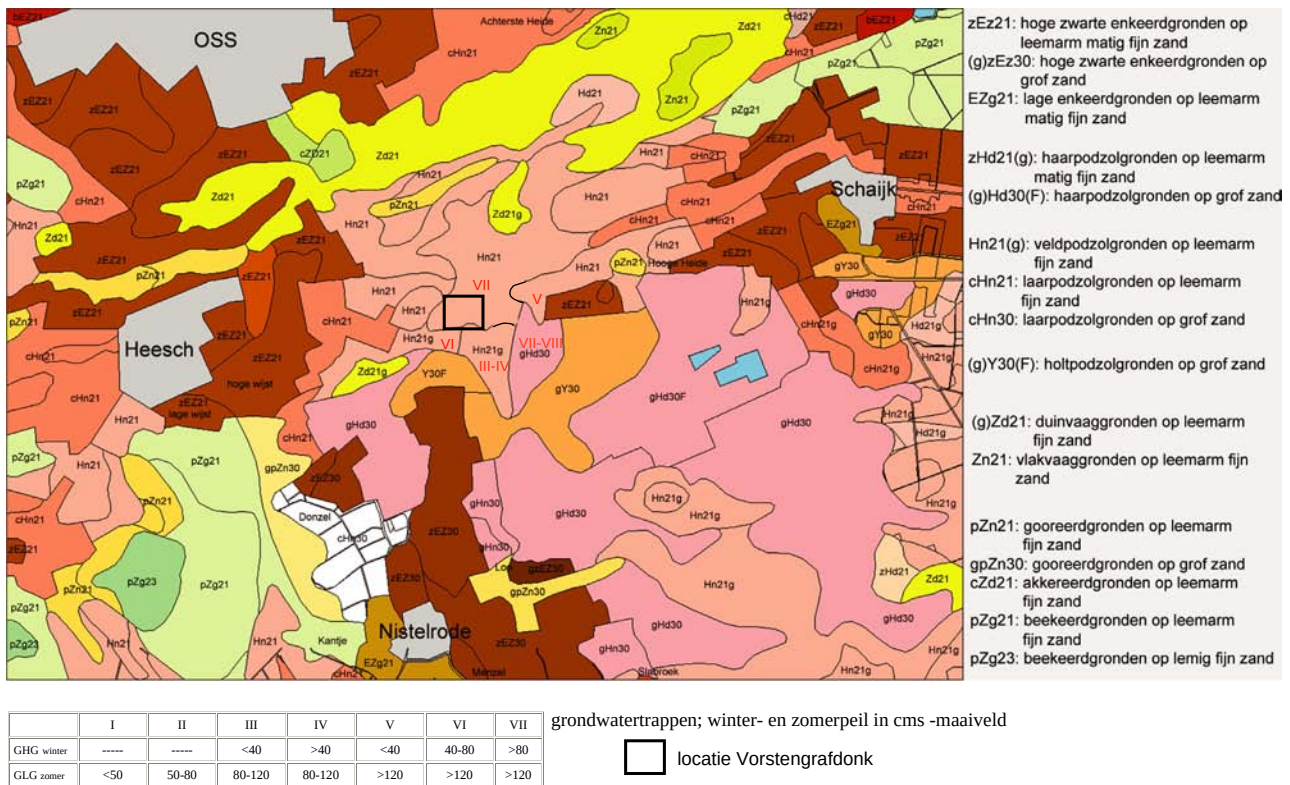
3 Berendsen 1997; Zie ook Van der Linde & Fokkens in voorb.

4 Pannekoek & Van Straaten 1992.

5 Schokker et al 2003.

6 *Ibid.*

7 Spek 2004.

Figuur 1.2

De bodemkaart van het onderzoeksgebied met grondwatertrappen (schaal 1:50.000). De weergegeven situatie heeft een grove schaal maar geeft een redelijke weergave van de situatie zoals deze in de prehistorie zal zijn geweest

Het verdwijnen van bos leidt tot absorptieverlies van neerslag en resulteert doorgaans in hogere grondwaterstanden (fig. 1.2).⁸ Op de hogere delen van de Maashorst, waar het Vorstengraf en ook Zevenbergen ligt, zal deze vernatting nauwelijks merkbaar zijn geweest.⁹ Anders is dat in de lager gelegen gebieden in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied. We kunnen ervan uit gaan dat als gevolg van een stijging in het neerslagoverschot er sprake was van een toenemende vernatting van deze toch al relatief 'natte' gebieden.

1.2 Lokale bodemopbouw

De ondergrond van het opgravingsterrein bestaat voor het grootste oppervlak uit dekzanden. Op een aantal locaties, onder andere ter hoogte van het vorstengraf, dagzoomen de grofzandige/grindige afzettingen van de Formatie van Beegden. Door kryoturbate vervormingen is soms, zeer lokaal, zelfs geheel grindig materiaal afgezet. In deze afzettingen hebben zich in het Holoceen (veld of haar)podzolbodems gevormd, een karakteristiek bodemtype typerend voor armere zandgronden. Dergelijke bodems worden gekenmerkt door uit- en inspoelingshorizonten, onder invloed van gemakkelijk doorstromend regenwater.

De typerende bodemprofielen zijn in grote delen van het terrein echter niet teruggevonden. Complete podzolprofielen zijn beperkt tot enkele zeer plaatselijke locaties. Een conclusie die op basis van de (recente) geschiedenis en de huidige fysieke gesteldheid van het terrein was verwacht. In het algemeen is alleen een laatste deel van de inspoelingslaag van het oorspronkelijke bodemprofiel (de B-horizont) nog aanwezig. Een groot deel van het terrein is echter dusdanig verstoord dat het gehele bodemprofiel is verdwenen, hier is sprake van een zogenoemd A/C-profiel waarin de

⁸ Spek 2004, 116-117.

⁹ Van der Linde & Fokkens in voorb.

Figuur 1.3

Een A/C-profiel, typerende voor het grootste deel van het onderzoeksgebied en veroorzaakt door ingrijpende akkerbouwactiviteiten

Ao-horizont (de huidige bouwvoor) direct grenst aan het oorspronkelijke moedermateriaal (C-horizont). In veel gevallen bestaat de overgang daarbij uit een zeer scherpe begrenzing (fig. 1.3). De oorspronkelijke bodemvorming is in een dergelijk profiel volledig verploegd en/of vergraven.

Samenvattend ligt het gebied Vorstengrafdonk dus op een landschappelijk zeer markante locatie. Een plaats die zorgvuldig is uitgekozen, want hoewel de terraswand door latere sedimentatie van dekzanden een glooiend karakter heeft gekregen, benadrukt deze de relatief hoge ligging van de grafheuvels in sterke mate. Het natuurlijke reliëf loopt in noordelijke richting af van circa 17 tot 11 m +NAP. Markant is de ligging van het grafveld ook door de nabijheid van een breuklijn, direct ten oosten van het vorstengraf. Deze kleinere breuklijn loopt parallel aan de meer westelijk gelegen Peelrandbreuk. Niet zozeer de breuklijn zelf, maar vooral het hydrologische effect van kwel vormt een belangrijk aspect. De fysieke kenmerken van het landschap zijn essentieel geweest in de locatiekeuze voor de (eerste) grafheuvels in het gebied en het langdurige en exclusieve gebruik als grafheuvellandschap.

1.3 Het landschap van de negentiende eeuw: van woeste grond tot cultuurlandschap

De regio ten zuiden van Oss, de Osse Heide, is tot het begin van deze eeuw een uitgestrekt, licht glooiend heidegebied geweest waar de ‘moderne’ ontginningen relatief laat zijn gestart. Pas in het begin van de vorige eeuw wordt daarmee een begin gemaakt.¹⁰ De tekenen daarvan zijn tijdens het onderzoek aangetroffen in de vorm van rijen van duizenden schopsteken, vaak over grote arealen. Een waterkuil heeft waarschijnlijk tijdelijk gefunctioneerd als watervoorziening tijdens de ontginningswerkzaamheden (zie hoofdstuk 4).

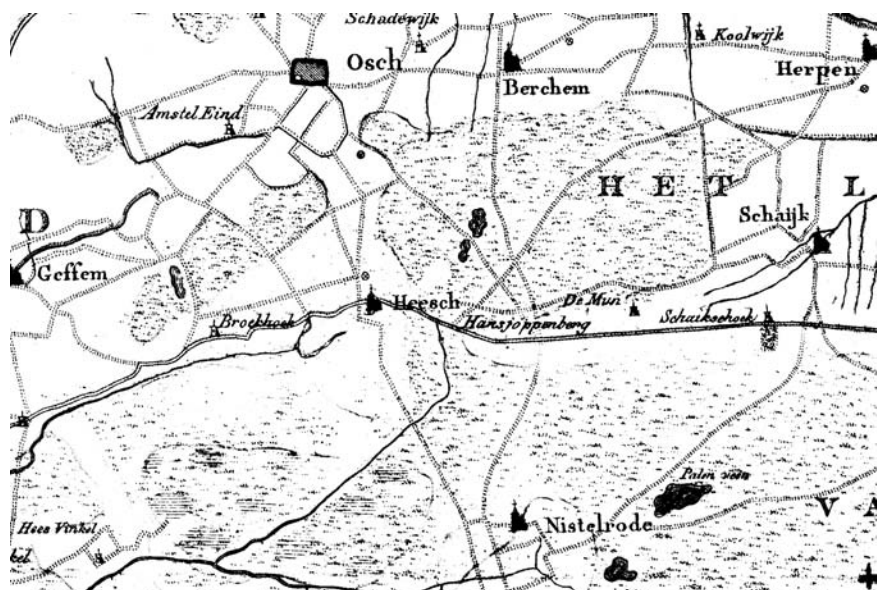
¹⁰ Cunen 1932. De ontginningen vormde de aanleiding tot de ontdekking en het onderzoek van het vorstengraf van Oss.

Tegenwoordig liggen in het onderzoeksgebied uitgestrekte akkergebieden. Als we naar oude kaarten kijken, die er in vrij nauwkeurige versies vanaf het eind van de 18^e eeuw bestaan, zien we tot aan het begin van de 20^e eeuw rond het vorstengraf uitgestrekte heidevelden en stuifzanden. Her en der liggen vennen en kleine beken. De huidige bossen, zoals rond de Vorssel en de Zevenbergen, zijn ontstaan in het begin van de vorige eeuw, net als het merendeel van de akkers. Het waren productiebossen, die doorgaans zijn aangeplant op voormalige stuifzandterreinen. Ze vormden een middel om de grond vast te houden omdat de stuifzanden een bedreiging vormden voor de steeds verder oprukkende akkergebieden.

Voor die tijd was het dus in hoofdzaak een open landschap, bestaande uit uitgestrekte heideterreinen met hier en daar wat bomen, poelen, vennen en beken. Hoewel dit landschap steeds weer is omgevormd door eeuwenlang

Figuur 1.4

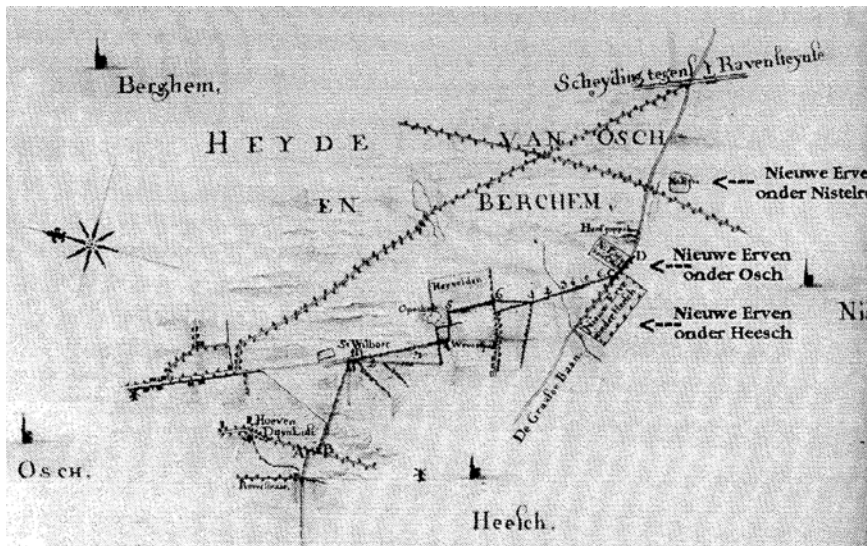
Kaart uit 1809, opgetekend door C.R. Kraayenhoff, met de aanduiding Hans Joppenberg

menselijk ingrijpen, komt het nog dicht bij het landschap uit het verleden. Oude kaarten vormen daarom een belangrijke bron voor een landschapsreconstructie van het verleden.

Een kaart die gedetailleerd genoeg is om dit soort zaken te bekijken is een kaart van C.R. Kraayenhoff uit 1809 (fig. 1.4). Duidelijk is dat de oost-west route van Zeeland via Den Bosch naar Grave en verder naar Nijmegen nog niet meer dan een reeks karrensporen is. Zo'n karrenpad liep in principe zoveel mogelijk rechtuit tussen twee punten, waarbij men duidelijke markeringspunten aanhield, bijvoorbeeld kerktorens. Op de heide tussen Heesch en Grave waren dat in feite maar twee punten, zo blijkt uit de kaart: de Hans Joppenberg en de Reekschen Molen. De naam Hans Joppenberg verwijst naar een verhaal over kabouter Hans die over de heide zwierf en woonde in een 'berg'. Toponymisch is de term 'berg(je)' vaak een aanduiding voor een grafheuvel. Een berg die we zeer waarschijnlijk kunnen interpreteren als het latere vorstengraf van Oss.¹¹ Op een oudere, en minder gedetailleerde kaart uit 1791 wordt het toponiem Hans Joppenberg ook al vermeldt (fig. 1.5).

¹¹ Fokkens 1997. *Joppe* is Brabants voor kabouter, dergelijke verhalen zijn meer bekend van grafheuvels, zie o.a. Roymans 1995.

Figuur 1.5

Kaart uit 1791 met aangegeven de Hans Joppenberg, rechtsonder de aanduiding Berchem

In 1822 werd het karrenspoor vervangen door een 'aarden baan', eerst van Hintham tot aan de Hans Joppenberg en van daar tot aan Grave. De trajecten van Hintham tot aan de Hans Joppenberg en van Grave tot aan de Reekschen Molen werden in 1823 'met keien belegd'.¹² Het stuk tussen de Hans Joppenberg en de Reekschen Molen werd pas in 1835 verhard.¹³ Wat we op de eerste topografische kaart van 1837 als 'Straatweg van 's-Hertogenbosch' zien aangegeven, is dus een gloednieuwe weg. Die is ook door Kraaijenhof gekarteerd en we zien de heuvel met nog een paar andere daarop aangegeven als signaturen, ditmaal zonder naam (fig. 1.6).

Uit de knik die de weg bij de Hans Joppenberg maakt is duidelijk dat deze, en de ernaast gelegen heuvels, een belangrijke rol speelden als herkenbare locatie op de heide. Vrijwel zeker was de omvang van de heuvel en de hoogte ervan, circa 3 m boven de omgeving uitstekend, daar de oorzaak van. De weg moest wel langs de heuvel. Maar bovendien kun je op die kaart uit 1809 ook goed zien dat de Hans Joppenberg op een smalle hoge strook ligt. Dit is noordelijkste uitloper van het Peel Blok. Ten (noord)westen van de Hans Joppenberg daalt het terrein binnen enkele honderden meters van 17 naar 11 m + NAP. In dat gebied ontspringen de Vinkel Aa en een tak van de Leij. Ten oosten van de hoge strook ontspringt de Munsche Wetering. Het was dus een van de weinige locaties waar de weg langs kon lopen zonder een riviertje te moeten doorkruisen. Toch is het geen extreem nat gebied, zoals de streek waar de uitgestrekte Peelvenen ooit lagen. Veen heeft zich er nooit kunnen ontwikkelen. De zojuist genoemde beekjes ontspringen dus niet in veengebied, maar op plaatsen waar kwel is. Dat komt veel voor aan de rand van het Peel Blok. Water dat ondergronds van de hogere delen naar de Maas stroomt, treedt hier aan het oppervlak. Ook het noordelijk van de Hans Joppenberg gelegen Rijsven, dat afwatert op de Maas, ligt in een dergelijk kwelgebied.

Op de topografische kaart uit 1837 zien we dat een groot deel van de Osse en Berchse Heide nog intact is maar dat lokaal al wel de eerste ontginningen waar te nemen zijn. De eerste pogingen daartoe startten al in 1821 maar

¹² Hermans 1853.

¹³ Hermans 1853, 52-53.

werden pas serieus ter hand genomen vanaf 1837, door Johannes Linsen uit Grave, lid van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. Hij liet vlak aan de straatweg, net ten oosten van de Zevenbergen een buitenhuis bouwen en begon met de ontginning van het gebied er omheen. Een belangrijk feit omdat daarbij de eerste archeologische vondsten in het gebied worden gedaan:

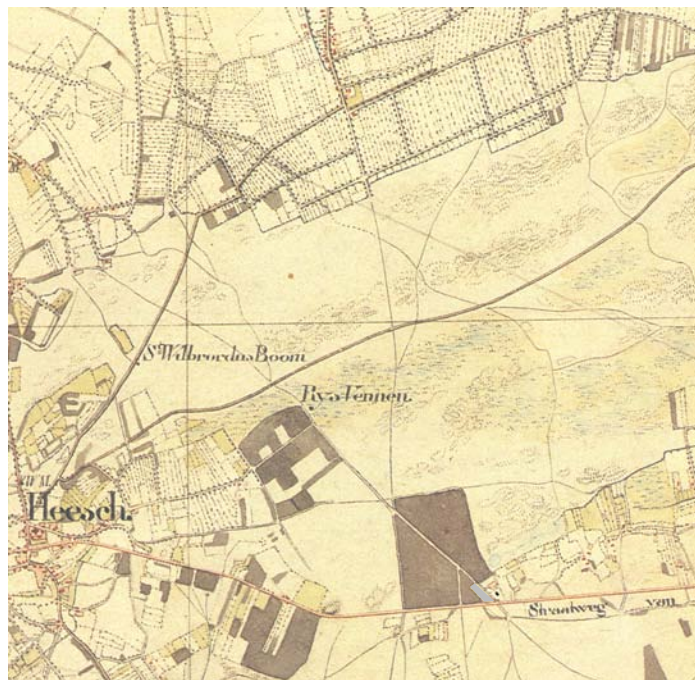
“Bij het ontginnen van het landgoed Sevenbergen, ontdekten arbeiders van de eigenaar, den heer J. Linsen, in 1837, een paar lijkurnen, die zij echter in stukken sloegen, zodat er thans niets meer, dan dit bericht, van overig is”.¹⁴

Voor de locatie van de vondstmelding van Hermans, en dus van het urnenveld, is het van belang te weten dat die eerste ontginning volgens Laurensen in totaal 40 bunder omvatte en begon op de percelen 227, 239 en 242, ten westen van het Zevenbergse Huis, het buitenhuis van Johannes Linsen. Op de eerste topografische kaart, die in 1837 werd verkend, is goed te zien waar dat geweest is. Het Zevenbergse huis lag op de gemeentegrens tussen Oss en Schaijk, aan de Osse kant. De akkers zijn gelokaliseerd in een groot bosperceel en het aangrenzende heideterrein.

Linsen overleed in 1842 en zijn werk werd door de volgende eigenaar van het landgoed niet voortgezet. Daardoor is te verklaren dat het bij de ontginning van de bospercelen bij een grote akker is gebleven. De grafheuvels van de Zevenbergen, die in het aangrenzende bosterrein lagen, zijn daardoor vermoedelijk voor egalisering behoeft en tot voor kort bewaard gebleven.¹⁵ Dat gold niet voor het vorstengraf van Oss en het omringende urnenveld. Bij ontginningen in de decennia na Linsen's activiteiten zijn deze heuvels geëgaliseerd en 'verdwenen' onder de grond.

Figuur 1.6

Topografische kaart (schaal 1:50.000) uit 1837 (uit Historische Atlas Zuid-Nederland). De naam Hans Joppenberg komt niet meer voor, wel is op dezelfde locatie een aantal bergjes weergegeven. In grijs is de akker van Linsen aangegeven

¹⁴ Hermans 1841, deel II, 272-275; voor de achtergrond van de ontginningen zie Laurensen 1999 en Fokkens & Jansen 2004.

¹⁵ Door de aanleg van een snelweg was het in 2004 noodzakelijk de grafheuvels te onderzoeken, Fokkens, Jansen & Van Wijk in voorbereiding.

2 Archeologisch kader: grafheuvels en nederzettingen

In het onderzoeksgebied en de directe omgeving wordt het archeologische kader voor de late prehistorie (brons- en ijzertijd) gedomineerd door (oudere) opgravingen van grafheuvels en urnenvelden.¹ Nederzettingsterreinen uit de brons- en ijzertijd lijken schaars in deze regio, en tot op heden beperkt tot enkele oppervlaktevindplaatsen.²

2.1 Ontdekking en opgraving vorstengraf van Oss

2.1.1 De ontdekking in 1933

Op het kruispunt van de toenmalige gemeenten Oss, Schaijk en Heesch, vlak bij de herberg en het gelijknamige landgoed 'Zevenbergen' wordt eind jaren '20 van de vorige eeuw een woonwagenkamp ingericht in een bosperceel op de Osse Heide, ver weg van de stad Oss. In 1933 al moest het woonwagenkamp worden uitgebreid, waarbij tegelijkertijd rondom het kamp een wal werd aangelegd (fig. 2.1). Omdat de heide rond het kamp sterk geaccidenteerd was moest het terrein flink worden geëgaliseerd. In de jaren van crisis en hoge werkloosheid was dat geen enkel probleem: in het kader van de werkverschaffing werd een aantal grondwerkers met de schop aan het werk gezet.³ Dit vormde de aanleiding voor de ontdekking van het vorstengraf.

Figuur 2.1

Het woonwagenkamp Vorstengrafdonk in 1947. Zichtbaar is de trapeziumvormige wal rondom het kampje. Deze wal vormde een belangrijk aanknopingspunt voor de lokaliseren van het vorstengraf (foto gemeente Oss)

De werkzaamheden werden met belangstelling gevolgd door Jan Cunen, de gemeentearchivaris van Oss. Cunen was bijzonder geïnteresseerd in oudheden, hetgeen onder andere blijkt uit zijn verhandeling over *Oss in praehistorische en vroeg historische tijden* die hij schreef als museumgids van het gemeentelijk museum in Oss.⁴ Cunen kende het werk van Hermans en was zich bewust van het feit dat, als er de buurt van het Zevenbergse huis gegraven werd, er urnen tevoorschijn konden komen. In januari 1933 gebeurde dat inderdaad (fig. 2.2). In totaal vermeldt Cunen in zijn museumgids zes urnen of urnfragmenten uit Oss, maar het is niet zeker of die alle uit de (directe) omgeving van het vorstengraf afkomstig zijn:

¹ Een uitgebreid overzicht is te vinden in Fokkens & Jansen 2004.
² Voor een overzicht zie Bourgeois 2004.
³ Zie ook Fokkens & Jansen 2004, 15-17.
⁴ Cunen 1932.

Figuur 2.2

Twee van de urnen die gevonden werden bij de eerste egaliseringswerkzaamheden. Een van de urnen heeft bijzondere opgeschilderde motieven (schaal 1:4)

"In de necropolis te Oss, naast het vorstengraf, werden mede gevonden twee werkelijk mooie gepolijste, zelfs nog beschilderde Hallstatt-urnen, in het Zuiden van Europa inheemsch, in ons land onbekend...

- III 3. Ongelijk dubbelconische Galliëruurn van donkerbruin gepolijst aardewerk waarop sporen van beschildering, met naar buiten uitstaande rand. H. 12 c.m. (Oss) (fig. 2.2).
- III 4. Als III 3, doch met rechte rand. H. 15 c.m. (Oss) (fig. 2.2).
- III 5 en 6. Ongelijk dubbelconische Galliëruurnen van gladwandig vaalbruin aardewerk met iets uitstaande rand. H. 24 c.m. (Oss).
- III 8. Bodemfragment van ongelijk dubbelzinnige (waarschijnlijk moet dit 'dubbelconische' zijn (red.)) Galliëruurn van gladwandig donkerbruin aardewerk. (Oss).
- III 15. Schaaltje op voet van geel, bronskleurig gevlekt aardewerk. H. 4 c.M. (Oss). *Gevonden in III 5.*⁵

Figuur 2.3

De situla ten tijde van de vondst in 1933, met rechtsboven de klompen van enkele van de arbeiders (foto RMO)

Ongetwijfeld zijn bij de ontginningen en graafwerkzaamheden vele urnen en scherven ongezien en ongedocumenteerd verloren gegaan. Slechts een enkele vondst haalde de krant en bleef zo, vaak alleen als 'papieren' vondst, bewaard. Het was Cunen echter duidelijk dat bij de egalisatie een prehistorisch urnenveld werd vergraven. Daarom vroeg hij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden in te grijpen, die dat deed via hun correspondent Bloemen uit Wijchen. In de veronderstelling dat er in die buurt nog meer te vinden zou zijn, stelde hij twee geroutineerde gravers ter beschikking. Het resultaat was, dat begin februari 1933 een bronzen urn of *situla* werd blootgelegd (fig. 2.3).

5 Cunen 1932, 1936.

*“Die Ossenaren waren gelukkig niet in de buurt, want toen ik een centimeter of veertig had afgegraven stuitte ik op iets hards. Ik schraapte er met de schep over en zag wat blinken. Ik dacht ‘goud, nou zal je het hebben. Net nou ik bij die messetrekken ben, vind ik goud. Straks steken ze me nog overhoop. Ik zeg mooiks, dat moet mijnheer Bloemen maar opknappen”.*⁶

Na de vondst waarschuwde Van Dreumel, de vinder, Bloemen die beval de vondst *in situ* te laten liggen en opnieuw het Rijksmuseum in Leiden waarschuwde. De vondst van een bronzen urn maakte dat een dag later Holwerda's assistent, dr. F.C. Bursch met een vrachtwagen in Oss aanwezig was. De *situla* werd zeer voorzichtig ingegipst en naar Leiden overgebracht.⁷ Daar werd de inhoud zorgvuldig uitgeprepareerd en ontdekte men, behalve gecremeerde beenderen, een ijzeren zwaard met goudbeslag, twee fragmenten van dolken, twee ellipsen bronzen plaatjes, een kruisvormig sierstuk van brons, drie massieve bronzen ringen, een slijpsteentje, een achttal bronzen knopjes en resten van weefsel en hout.⁸

Naast de vondsten bevatte de *situla* ook crematieresten. In 1960 zijn deze voor de eerste maal onderzocht door fysisch antropoloog dr. J. Huizinga. Hij concludeert dat er sprake is van één gecremeerd volwassen individu met een middelbare leeftijd (maximaal 50 jaar). Een geslachtsdiagnose is onmogelijk, wel is er sprake van een verbening van de wervelkolom die de persoon een sterke beperking in zijn bewegingen moet hebben bezorgd.

In 1993 worden de crematieresten aan nieuw onderzoek onderworpen door fysisch antropoloog dr. E. Smits. Zij concludeert dat we hebben te maken met een mannelijk individu, met een minimumleeftijd van 24 jaar.⁹

2.1.2 De opgraving in 1933

Enkele maanden later werd in juli 1933 een opgraving uitgevoerd door prof. dr. J.H. Holwerda en dr. F.C. Bursch uit Leiden. Het doel was vast te stellen hoe groot de grafheuvel was geweest die bij de *situla* hoorde, niet om hem in zijn geheel op te graven. De resultaten ervan waren even opzienbarend als de vondsten uit het graf zelf (fig. 2.4).

Het graf was omgeven door twee kringgreppels, waarvan de binnenste circa 16 m in doorsnee was en waarvan de inhoud volgens Holwerda had gediend om de *situla* met grond te bedekken. De buitenste greppel, met een diameter van maar liefst 52 m was veel smaller, en had gediend om een palissade te funderen. De diameter was (en is) ongekend groot voor een grafheuvel in onze streken. De gehele heuvel was opgebouwd uit (heide)plaggen, iets wat duidelijk zichtbaar is op de profielfoto's van het onderzoek (fig. 2.5). In het centrum was de heuvel volgens de profieltekening nog circa 2,30 m hoog. Op basis van zijn onderzoek concludeerde Holwerda dat het graf de rustplaats was van een stamhoofd of vorst van een Gallische stam, die omstreeks 500 v. Chr. is neergestreken in de omgeving van Oss. Hij baseerde zich daarbij op Griekse en Romeinse historische geschiedschrijvers.¹⁰

6 Toon van Dreumel, in 1933 werkzaam als 'voorgraver' bij de Oudheidkamer van Wijchen, in een interview in 1981 (zie Fokkens & Jansen 2004).

7 Cunen 1936, 3.

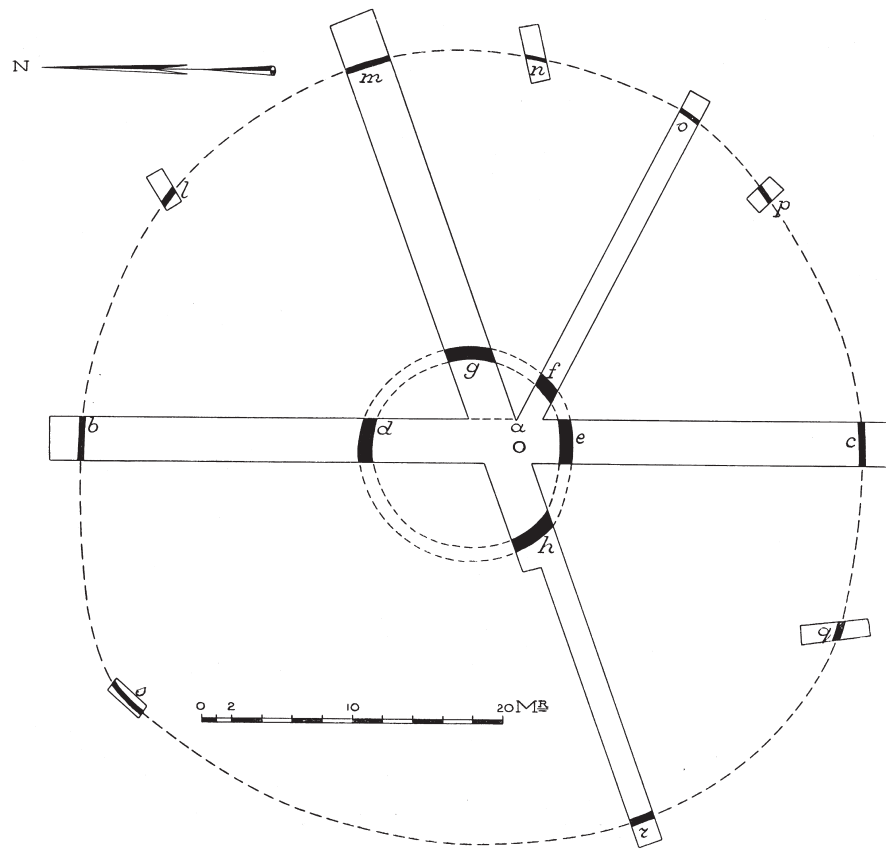
8 Holwerda 1934, 40.

9 Smits e.a. 1995.

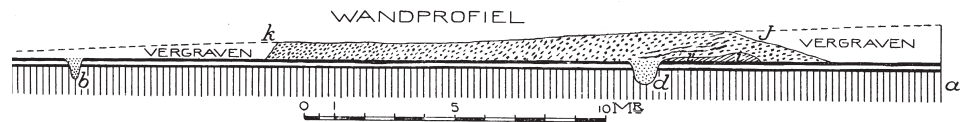
10 Holwerda 1934, 42 en 48.

Figuur 2.4

De opgravings- en publicatietekening van het onderzoek van het vorstengraf van Oss door het RMO

Figuur 2.5

De opgravingsfoto's van het onderzoek in 1933. Duidelijk zichtbaar is de plaggenopbouw van de grafheuvel in de profielfoto's (foto's RMO)

2.1.3 Her-onderzoek van de objecten: het vorstengraf van Oss reconsidered¹¹

In 1964 werd bij een (her-)onderzoek van de vondsten van het vorstengraf van Oss een aantal niet eerder geïdentificeerde objecten ‘gevonden’. Naast drie bronzen voorwerpen, een geprofileerd, cirkelvormig voorwerp en twee objecten bestaande uit afzonderlijke conussen verbonden door een ijzeren pin, gaf vooral het heronderzoek van verscheidene ijzeren voorwerpen interessante resultaten. De twee door Holwerda beschreven fragmenten van vermoedelijke dolken konden met zekerheid worden geïdentificeerd als een dolk en een mes. Daarnaast werden in een ongedefinieerde ‘klomp’ ijzer nog drie (fragmenten van) messen vastgesteld. Tenslotte werden ook twee niet eerder geïdentificeerde ijzeren paardenbitten herkend, waarvan één type een verspreiding heeft tot in de Bohemen.¹²

2.2 Opgraving klokbekegraf en paalkransheuvels 1935

Na de opgraving in 1933 was de Osse Heide regelmatig het toneel van nieuwe archeologische vondsten: urnen, kringgreppels en grafheuvels werden ontdekt in de directe omgeving van het vorstengraf. Al in 1935 vinden we Bursch terug in de regio om drie grafheuvels in de directe omgeving van het vorstengraf op te graven.¹³ Twee ervan lagen direct ten westen van het vorstengraf, een derde lag ongeveer 150 m verder zuidwestelijk, aan de zuidkant van de Rijksweg Nijmegen–’s Hertogenbosch.

In het hoofdgraf van de laatste heuvel werden verbrande beenderen gevonden met als grafgiftten ‘een beker van verflauwd Veluwsch type en een driehoekige pijlspits’ (fig. 2.6).¹⁴ Het was in die tijd het eerste klokbekegraf in Brabant,¹⁵ maar niet alleen daarom was het uniek: in de periode van de klokbekecultuur, het laat-neolithicum, was crematie een hoge uitzondering. De crematie lag overigens niet in de beker, de beker was immers geen urn maar een grafgift. Daarnaast vermeldt Bursch nog dat zich 20 cm boven het klokbekegraf de verbrande beenderen van een na-bijzetting bevindt. Na het opwerpen van de heuvel over het hoofdgraf, heeft men haar opnieuw gebruikt voor een begraving. In welke periode dat gebeurd is, is niet duidelijk. Er zijn echter geen aanwijzingen voor een tweede heuvelperiode en daarom is hergebruik in het neolithicum of zelfs in het eerste deel van de bronstijd – toen men heuvels doorgaans bij na-bijzettingen ophoogde – onwaarschijnlijk. Aannemelijker is dat het gaat om een crematie uit de vroege ijzertijd of het laatste deel van de bronstijd.

De crematieresten zijn gezamenlijk in het depot terechtgekomen. Op basis van conserveringsomstandigheden zijn de crematieresten opnieuw gescheiden. In beide gevallen lijkt het te gaan om de resten van vermoedelijk een volwassen man maar de hoeveelheid crematie is eigenlijk te gering om te zeggen of het om twee verschillende individuen gaat. Er zou in principe ook sprake kunnen zijn van één individu.¹⁶

11 Modderman 1964. Zie ook hoofdstuk 5.

12 Modderman 1964.

13 Bursch 1937.

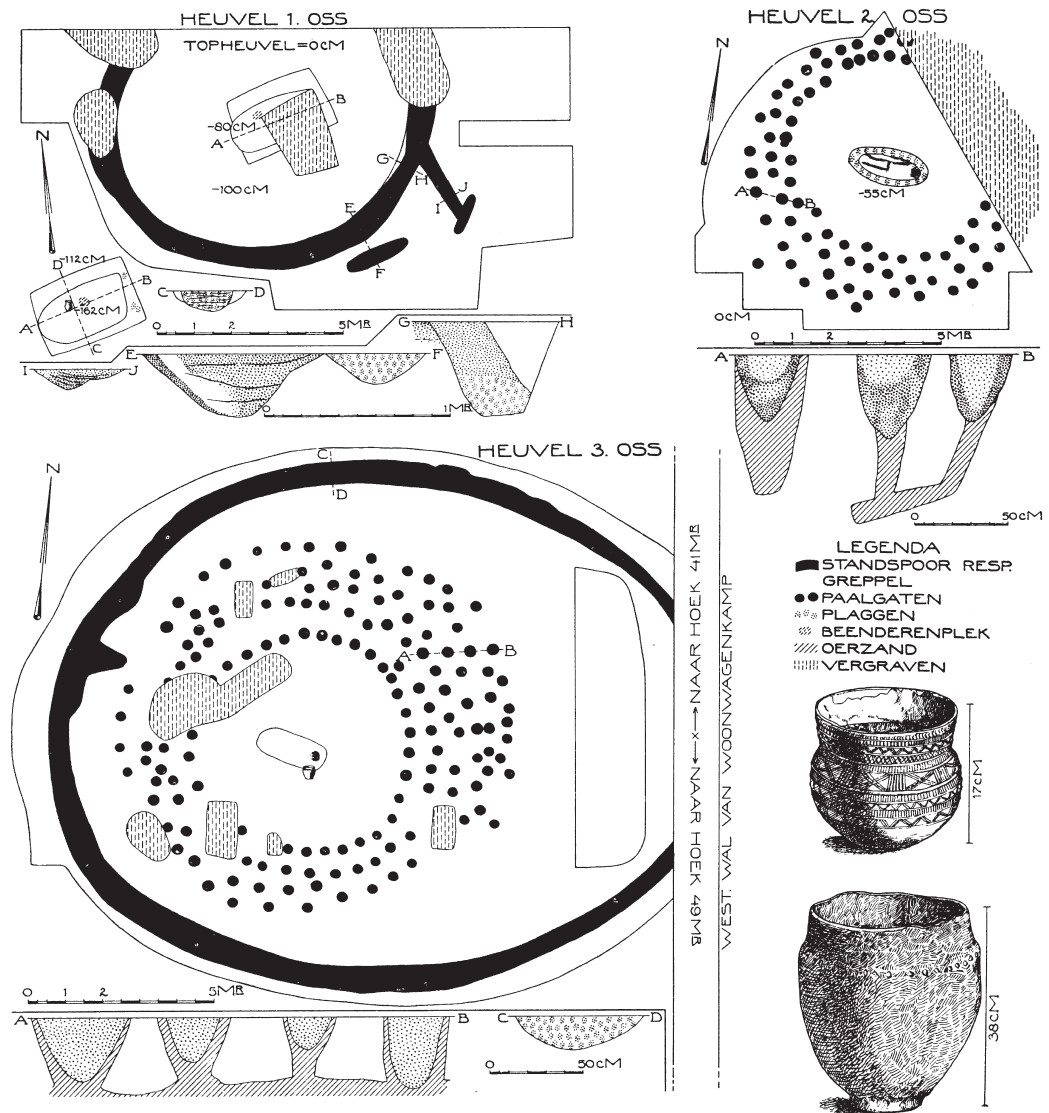
14 Bursch 1937, 1.

15 Andere klokbekegraven zijn bekend uit Schaijk (Van Giffen 1949a) en Nistelrode (Van Hoof in voorb.). Het klokbekegraf uit Schaijk is in 1937 opgegraven, maar werd al in 1935 door Bursch aangesneden, zonder dat hij dat zelf in de gaten had. Van Giffen trekt parallellen tussen beide Brabantse klokbekegraven en vergelijkbare graven in Drenthe. Daarbij corrigeert hij Bursch’ interpretatie van het klokbekegraf van Oss als koepelgraf en stelt dat ook deze als een door hem genoemde ringslootheuvel moet worden geïnterpreteerd.

16 Determinatie dr. E. Smits. Zie verder Fokkens & Jansen 2004.

Figuur 2.6

Vlak en profieltekeningen en tekeningen van de vondsten van het onderzoek van Bursch in 1935 (uit Bursch 1937)

Afb. 1. Plattegronden en vondsten der 3 heuvels te Oss

Direct ten westen van het vorstengraf heeft Bursch nog twee heuvels onderzocht. Beide zijn te beschrijven als paalkransheuvels welke kenmerkend zijn voor het tweede deel (1500-1100 v. Chr.) van de midden-bronstijd.¹⁷ De kleinste heuvel is met een diameter van 7 m eigenlijk maar klein. Opvallend is dan ook de driedubbele kring van onregelmatig geplaatste palen met in het centrum een inhumatiegraf (fig. 2.6). Van het skelet zelf was in de zandige bodem niets overgebleven, wel resteerde een lijksilhouet. Daaruit viel af te leiden dat de persoon in gestrekte houding moet zijn begraven, ongeveer oost-west georiënteerd met het hoofd in het oosten. Deze houding, gestrekte rugligging met de armen gestrekt langs het lichaam, is typerend voor bronstijdbegravingen, maar komt in Zuid-Nederland weinig voor omdat hier de doden overwegend werden gecremeerd.

De derde heuvel lag een paar meter ten oosten van de hierboven besproken heuvel. Ook dit is een bijzonder heuvel. De combinatie van een paalkrans met een greppel komt namelijk niet vaak voor, terwijl ook de ellipsvorm uitzonderlijk is. De heuvel binnen de paalzetting was vermoedelijk rond, al is dat niet zeker (fig. 2.6). Van de heuvel resteerde vrijwel niets meer,

¹⁷ Theunissen 1999, 55.

grote verstoringen die we tijdens ons eigen onderzoek in 1997 aantreffen nog de meeste houvast. Dat zijn namelijk de funderingssleuven van het schoolgebouw.²⁰

2.4 Grafveld Zevenbergen 1964/65 en 2004/07

Het vorstengraf en omringende graven zijn niet de enige grafheuvels in dit gebied. In het vorige hoofdstuk is al gerefereerd aan de nabijgelegen Zevenbergen. Hier werden bij de ontginningen in 1837 de eerste urnen in het gebied gevonden, waarvan echter niets meer bekend is. Verdere ontginningen in dit gebied hebben niet meer plaatsgevonden, waardoor de prehistorische grafheuvels van Zevenbergen onaantast bleven.

Bij onderzoek in 1964 en 1965 is in twee heuvels een klein onderzoek verricht door het toenmalige Instituut voor Prehistorie uit Leiden onder leiding van professor Modderman. Daarbij werd vastgesteld dat het grafheuvels zijn uit de bronstijd en de vroege ijzertijd. Daarnaast werden in het bosgebied nog vijf andere heuvels gekarteerd als grafheuvels. Verwers publiceerde de opgravingen in 1966. Hieronder volgt een korte weergave van de resultaten.²¹

De beide heuvels waren opgeworpen uit plaggen. Van *tumulus* 1, een bescheiden heuvel van 12 m in doorsnee en 60 cm hoog, zijn drie kwadranten opgegraven: het noordwestelijke kwadrant is intact gelaten voor later onderzoek.²² Centraal onder de heuvel bevond zich een inhumatiegraf van een dode die gestrekt op de rug was begraven in een 40 cm diepe grafkuil welke daarna met zoden was opgevuld. De heuvel was omgeven door een kringgreppel (fig. 2.8; voor vorstengraf zie fig. 6.4). Vondsten ontbreken, want de urn met crematieresten die boven het hoofdgraf werd gevonden is later in de heuvel bijgezet. Verwers dateert het graf in de vroege of de midden-bronstijd. Meer specifiek kunnen we nu stellen dat de greppel rond het graf wijst op een datering in de midden-bronstijd A (1800-1500 v. Chr.).

De urn wordt, afgaande op de vorm, gedateerd in de midden-bronstijd B (1500-1100 v. Chr.).²³ In de urn zat een aanzienlijke hoeveelheid crematie waarvan een aantal fragmenten een ingekerfde geometrisch patroon had. Het gaat daarbij waarschijnlijk net als bij de crematieresten uit het vorstengraf, om dierenbotten (fig. 2.8). Enkele losse scherven en crematieresten vertegenwoordigen mogelijk nog een tweede na-bijzetting uit de vroege ijzertijd.

Tumulus 2 was in het veld zichtbaar als twee heuvels, maar bleek bij het onderzoek een ovale greppel met paalzetting van maar liefst 28 m lang en 7 m breed. Dit monument is grotendeels onderzocht, op twee hoeken in het oostelijk deel na. De *tumulus* bleek te zijn aangelegd over een ovale kringgreppel met daarbuiten een dubbele paalzetting (fig. 2.8). Een vergelijkbaar monument, vermoedelijk daterend uit de late bronstijd, kennen we alleen uit het grafveld van Haps.²⁴ Een (centrale) begraving

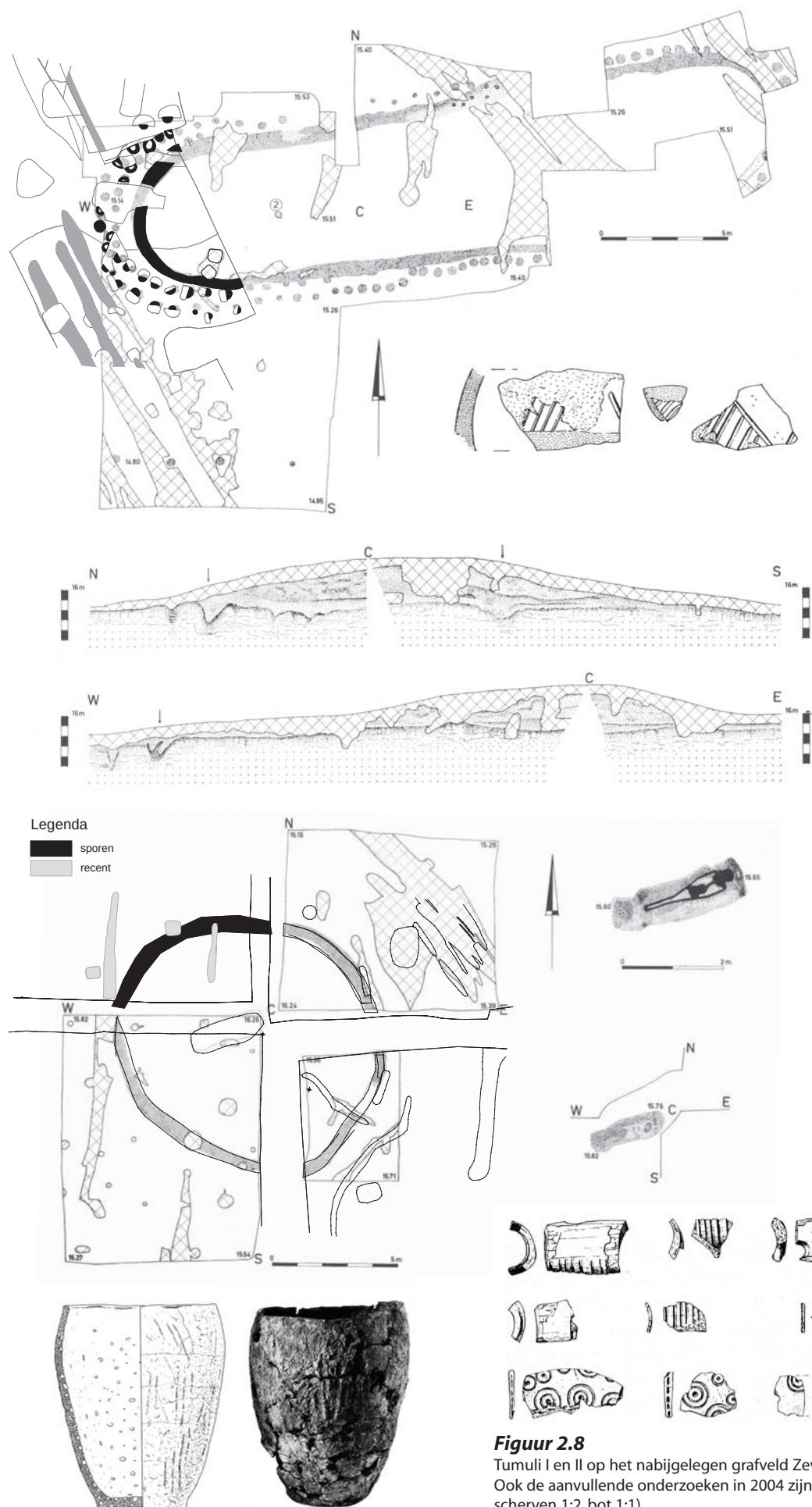
20 Deze informatie is gebaseerd op een krantenartikel en een situatieschets van de sporen van Beex. Het laatste is afkomstig uit het archief van de ROB.

21 Verwers 1966.

22 Grafheuvels werden vroeger doorgaans aangeduid met de Latijnse term *tumuli*.

23 Verwers 1966.

24 Verwers 1972.

Figuur 2.8

Tumuli I en II op het nabijgelegen grafveld Zevenbergen, met vondsten. Ook de aanvullende onderzoeken in 2004 zijn weergegeven (schaal urn 1:8, scherven 1:2, bot 1:1)

Figuur 2.9

De opgraving Zevenbergen in 1964, met uiterst rechts prof. dr. P.J.R. Modderman

ontbrak, maar een ^{14}C -datering van een houtskoolmonster uit de vulling van de kringgreppel lijkt het monument in de vroege ijzertijd te plaatsen.²⁵ Daarbij moeten we overigens wel voorzichtig zijn, want die datering zegt in feite alleen maar dat de greppel in de vroege ijzertijd is opgevuld, niet dat ze toen ook is gegraven: het is een *terminus ante quem*. Het monument kan ook uit de late bronstijd of zelfs nog vroeger dateren. In het westelijk deel van het grafmonument, op de centrale as, zijn enkele scherven aangetroffen, versiert met ingekraste lijnen (driehoeken) en daarbij wat crematieresten. Deze zijn moeilijk dateerbaar. Bovendien is de locatie dusdanig verstoord dat niet duidelijk is of deze op hun oorspronkelijke plaats liggen.²⁶ De overige heuvels zijn door Modderman en Verwers ongemoeid gelaten. Het betrof een waardering van het terrein en het onderzoek was voldoende om het gehele gebied van circa 4 ha tot archeologisch monument te verklaren. Onlangs (2004; 2007) zijn echter ook de resterende grafheuvels onderzocht. Hierbij is duidelijk geworden dat we te maken hebben met een eeuwenlang gebruikt grafveld bestaande uit een rij grafheuvels, gelegen op een natuurlijke rug, uit de verschillende fasen van de bronstijd, dat aan de noordzijde geflankeerd wordt door een klein urnenveld uit de vroege ijzertijd. Opvallend binnen het urnenveld is een grote plaggenheuvel met een diameter van 32 m. Centraal onder deze heuvel is een verbrande eikenhouten plank aangetroffen, in combinatie met enkele fragmenten metaal en een fragment crematie.²⁷

2.5 Grafveld Vorssel

De grafheuvels bij Vorssel zijn slechts zeer summier onderzocht. In één van de heuvels is in 1964 een nabijzetting van een urn uit de midden-bronstijd gevonden.²⁸ De heuvel was opgebouwd uit (vrij) donkere plaggen en kon niet worden gedateerd. Van het centrale graf was alleen nog maar de bodem van een verkleuring te zien. Mogelijk is er sprake van een inhumatiegraf, ook omdat er geen crematieresten zijn gevonden in de 1,8 m lange kuil. Aangezien de sleuf tot 30 cm onder het oude oppervlak aangelegd was (het

²⁵ Verwers 1966.

²⁶ Verwers 1966.

²⁷ Fokkens, Jansen & Van Wijk in voorb.; Fontijn & Jansen in voorb.

²⁸ Archis-waarnemingsnummers 36040, 36042, 36044. Na-bijzetting: Archis-waarnemingsnummer 36039.

onderzoek werd uitgevoerd naar aanleiding van vondsten bij de aanleg van een gasleiding), konden geen mogelijke randstructuren meer worden waargenomen. Ook in het profiel van de sleuf die de grafheuvel doorsneed was geen randstructuur zichtbaar.

In de winter van 2004 werd op deze locatie (opnieuw) een klein onderzoek uitgevoerd. Op basis van hoogtemetingen en veldwaarnemingen is (nog) een viertal grafheuvels vastgesteld.²⁹ Tussen het grafveld Vorstengraf en het cluster grafheuvels op de Vorssel liggen, waarschijnlijk ter hoogte van het klokbekegraf, nog een drietal grafheuvels, die echter nooit zijn onderzocht.³⁰ Meer naar het zuidoosten ten slotte, zou bij een ontzanding een groot aantal urnen zijn aangetroffen, welke echter niet meer te achterhalen zijn.³¹

2.6 Nederzettingsterreinen uit brons- en ijzertijd

Uit de midden-bronstijd, de periode dat nederzettingen duidelijk(er) zichtbaar worden in het archeologisch bodemarchief, zijn ten zuiden van Vorstengrafdonk op verschillende akkers scherven gevonden, die een aanwijzing voor een nederzettingslocatie (kunnen) vormen. Zo komen er van een akker op de Hoge Vorssel verschillende scherven die in de midden-bronstijd te dateren zijn. Op één van die scherven was nog een duidelijke stafband te zien. Ook op de Munsche Heide zijn verschillende scherven uit deze periode gevonden, waaronder een groot bodemfragment.³²

Het aantal, vermoede, nederzettingsterreinen uit de ijzertijd ligt beduidend hoger. Dit patroon komt overeen met de regio ten noorden van Oss, waar een groot aantal nederzettingsterreinen uit brons- en ijzertijd is opgegraven.³³ Ook nu hebben we te maken met oppervlaktevindplaatsen. Wel ligt het aantal scherven dat wordt gevonden exponentieel hoger dan uit de (midden-)bronstijd. Op sommige akkers betreft het soms tientallen scherven. Enkele grotere vindplaatsen vinden we opnieuw op de Munsche Heide³⁴ en de Hoge Vorssel,³⁵ maar ook iets zuidelijker, uit de directe omgeving van Nistelrode zijn enkele vindplaatsen bekend,³⁶ waaronder een grotere vindplaats uit de ontgroning 'Geurts' (fig. 2.10).³⁷

Op de vindplaats Hoge Vorssel zijn in het kader van het AMR-project van de ROB in het najaar van 2001 enkele proefsleuven gegraven. In 1969 werden hier bij een ontgroning al tientallen aardewerkscherven uit de met name de Romeinse tijd aangetroffen. Bij het proefsleuvenonderzoek kwamen sporen uit de midden-bronstijd, ijzertijd en de Romeinse tijd aan het licht. Uit de laatste periode dateert mogelijk ook een akkerlaag. Daarnaast werd een deel van een gebouw uit de late 16^e of het begin van de 17^e eeuw blootgelegd. Ook de aangetroffen karrensporen zullen uit deze periode dateren.³⁸

29 Bourgeois 2004.

30 Archis-waarnemingsnummers 39046, 39048 en 39049.

31 Archis-waarnemingsnummer 36003. Hier wordt vermeldt: "op een afgegraven perceel werden tijdens zandwinning tientallen urnen gevonden die echter uit angst voor stopzetting v/h werk in de zandput werden teruggegooid zonder de autoriteiten te waarschuwen" (bron Archis II).

32 Van der Heijden 2003.

33 Schinkel 1998.

34 Archis-waarnemingsnummers 14663, 14673.

35 Archis-waarnemingsnummers 14284, 14296, 14316, 14507, 17222, 17225, 17226.

36 Archis-waarnemingsnummers 14245, 14247, 17224, 17229, 17230.

37 Archis-waarnemingsnummer 43684.

38 Bron Archis II; monumentnummer 4701.

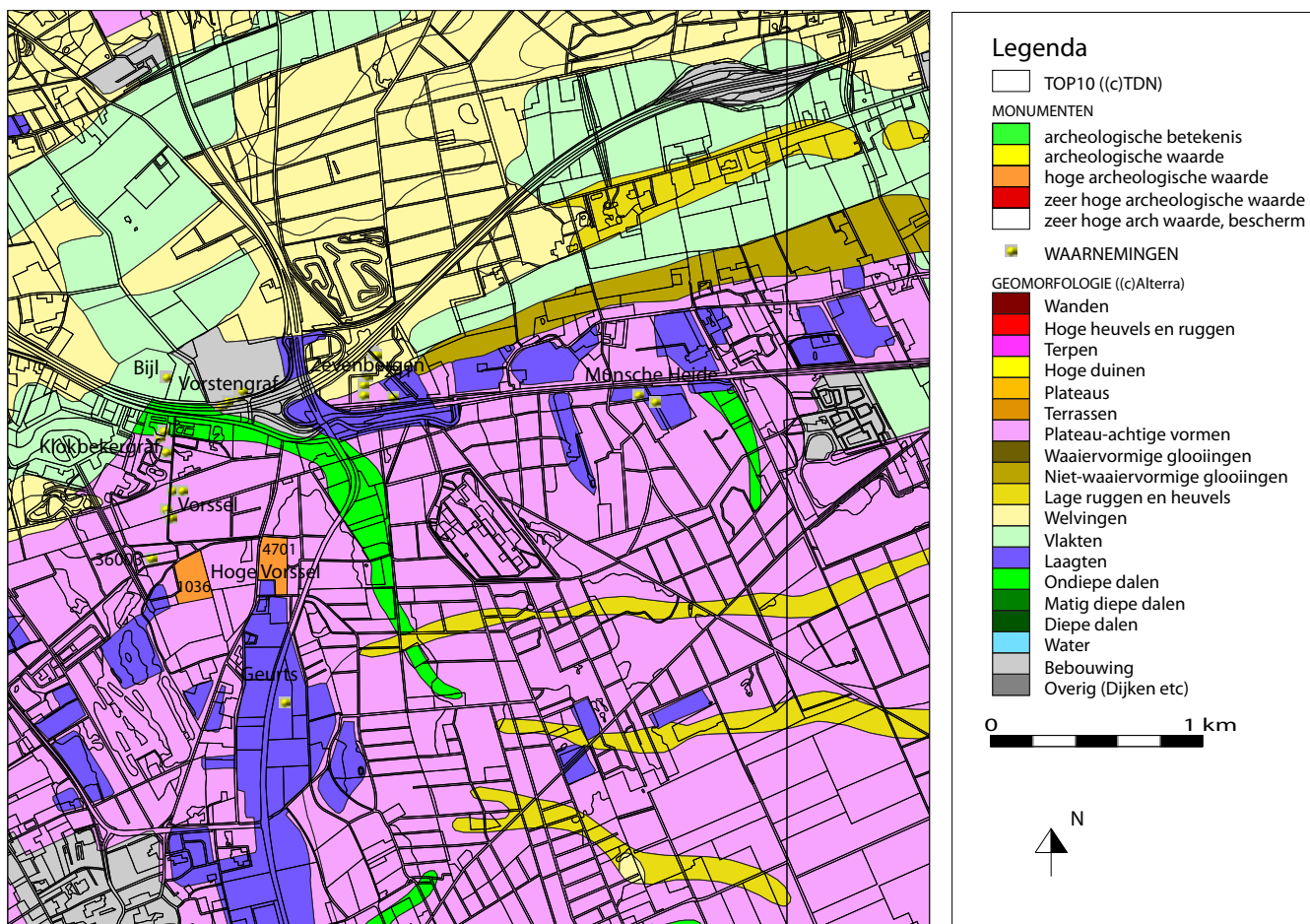
Enkele honderden meters naar het oosten ligt een tweede vindplaats met vondstmateriaal uit de brons- en ijzertijd en de Romeinse tijd. Hier heeft geen verder onderzoek plaatsgehad maar zeer waarschijnlijk is ook hier sprake van een nederzettingsterrein uit genoemde perioden.³⁹ De vindplaatsen liggen (slechts) op 600-700 m afstand van het vorstengraf van Oss.

Afsluitend

Ten slotte moeten we eindigen met de geschiedenis van het woonwagenkamp, want die leidde niet alleen tot de ontdekking, maar ook tot het weer in de vergetelheid raken van het graf. Op den duur verwijzen alleen de nieuwe naam van het woonwagenkamp – Vorstengrafdonk – en de namen van de omringende wegen – Vorstengraflaan, Paalgravenlaan, Keltenweg nog naar de archeologische betekenis van het gebied. Het woonwagenkamp groeide, het kreeg een schoolje en een kapel en in 1960 werd het kamp geherstructureerd tot regionaal woonwagencentrum. Omgedoopt tot 'Vorstengrafdonk' begon het aan zijn laatste ontwikkelingsstadium tot regionaal autosloopterrein. Pal aan de inmiddels tot autosnelweg uitgebouwde A50, was dit het grootste autosloopterrein in de provincie Noord-Brabant toen in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw werd begonnen met de sanering. Officieel verdween de laatste sloper in 1991 van het terrein, maar het duurde nog tot eind 1996 voordat het werkelijk vrij van bewoning was. Pas toen kon een nieuw archeologisch onderzoek van start gaan.

Figuur 2.10

Verspreiding van oppervlaktevindplaatsen uit brons- en ijzertijd in de directe omgeving van het onderzoeksgebied Vorstengrafdonk (naar Archis II)

39 Bron Archis II; monumentnummer 1036.

3 Het onderzoek: verwachting, vraagstellingen en methodiek

Inleiding

In de jaren na de opgraving in 1933 raakt het vorstengraf en de omringende grafheuvels (weer) langzamerhand in de vergetelheid. Het terrein werd het domein van een uitgebreid woonwagenkamp annex autokerkhof. In de jaren zeventig besloot de gemeente Oss dat het kamp, dat inmiddels 10 ha terrein in beslag nam, moest verdwijnen om plaats te maken voor een bedrijventerrein. Na verwijdering van de laatste auto werd duidelijk dat de bodem een grondige sanering behoeft. Dat zou zeker een vernietiging van alle mogelijke, nog aanwezige archeologische sporen betekenen. Daarom werd besloten om het terrein andermaal aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Het leek een unieke mogelijkheid om één van de aansprekende vondsten uit de Nederlandse prehistorie opnieuw te onderzoeken (met moderne methoden), en in een bredere context te plaatsen.

3.1 Verwachtingsmodel

Het onderzoek bood als eerste een goede gelegenheid het vorstengraf zelf opnieuw te onderzoeken. De locatie van de door Holwerda en Bursch opgegraven grafheuvels (inclusief het vorstengraf) was nog maar bij benadering bekend. Met een nieuw onderzoek zou de exacte ligging van de vorstengrafheuvel en de aanwezigheid van eventuele andere grondsporen, evenals de omvang en vorm van het grafveld vast te stellen zijn. Uit een voorafgaand historisch en cartografisch onderzoek bleek dat de door Bursch opgegraven grafheuvels ongemerkt onder de inmiddels aangelegde wegen waren verdwenen. Voor het vorstengraf echter bestond de verwachting dat een deel van het graf nog niet was verdwenen.¹ De verwachting bestond voornamelijk uit de aanwezigheid van grondsporen, niet alleen van het vorstengraf zelf, maar mogelijk ook van nieuwe grafmonumenten. Op de aanwezigheid van een heuvellichaam werd, gezien het gebruik van terrein in de afgelopen decennia, niet gerekend. Het eerste deel van het archeologisch onderzoek kreeg daarmee een bijzonder karakter: het werd een zoektocht naar het graf van de ‘vorst van Oss’.

Daarnaast was er de gelegenheid een uitgestrekt gebied van ruim 80 ha ten noorden en westen van het grafveld te verkennen, voordat het bedrijventerrein Vorstengrafdonk tot ontwikkeling zou worden gebracht. De verwachting voor nederzettingssporen uit de late prehistorie waren echter beperkt. Het is laaggelegen, intensief beakkerd en relatief ‘nat’ (zie hoofdstuk 1). Wel geven de fysieke kenmerken het gebied een hoge verwachting voor het aantreffen van deposities. Op basis van de hoge wetenschappelijke waarde door de aanwezigheid van het vorstengraf en de onbekendheid van de archeologische waarden in dergelijke gebieden is het gebied (extensief) verkend met proefsleuven.

3.2 Doel- en vraagstellingen

- Het eerste doel was de vaststelling van de locatie van alle eerdere vondsten. Omdat geen ervan goed is vastgelegd, is het van belang uit te zoeken waar ze precies hebben gelegen. Pas dan konden we een goed beeld vormen van de uitgestrektheid van het grafveld.

¹ Fokkens 1997.

Ten aanzien van het vorstengraf liet het onderzoek van Holwerda een groot aantal vragen over, zoals we in hoofdstuk 2 hebben kunnen zien:

- Was de vorstengrafheuvel werkelijk zo groot?
- Zijn er nog delen van de heuvel bewaard gebleven?
- Is er nog iets te zeggen over het karakter van de binnenste kringgreppel die rond het graf lag?
- Was de buitenste kringgreppel inderdaad een standgreppel, dat wil zeggen een greppel waarin een palissade heeft gestaan, zoals Holwerda suggereert?
- Is er nog iets meer te vertellen over de met steengruis verschraalde scherf die volgens het vondstboek is geborgen bij de opgraving?
- Hoe diep waren de greppels rond het vorstengraf?
- Is er nog een plaats te vinden waar een oud oppervlak bewaard is gebleven zodat pollenmonsters genomen kunnen worden die ons iets vertellen over het landschap in de prehistorie?
- Zijn er behalve de beide kringgreppels nog andere grondsporen (o.a. paalgaten) die zouden kunnen duiden op de aanwezigheid van een paalkrans onder de vorstengrafheuvel?
- Wat is de landschapstypologische context en de landschappelijke geleding van het onderzoeksgebied (geologie, bodemtypen en geomorfologie)?
- Hoe is de archeologisch relevante geologische en bodemkundige opbouw van de ondergrond en het microreliëf in het onderzoeksgebied?

Naast deze vragen specifiek over het vorstengraf hadden we ook de mogelijkheid de directe omgeving van het vorstengraf te onderzoeken. Dat bood de mogelijkheid eventueel ook de volgende vragen te beantwoorden:

- Kunnen we de omvang en tijdsdiepte van het grafveld rondom het vorstengraf in kaart brengen? Kunnen de grenzen van het grafveld bepaald worden?
- Is er sprake van graven gelijktijdig met het vorstengraf? Dat de ‘vorst van Oss’ een belangrijk persoon was in zijn tijd staat wel vast, maar we weten in feite nog weinig over de wijze waarop de exotische voorwerpen uit het graf in onze contreien zijn gekomen. We weten ook niet hoe men ze in onze streken gebruikte, of het werkelijk om elites ging met onderdanen, of om *‘primes inter pares’*. Daarom is het van groot belang meer te weten te komen over de lay-out van het grafveld en de omvang ervan. Misschien wordt door de ligging van andere graven rond het vorstengraf iets van de status van de begravenen zichtbaar. Of misschien laat de omvang van het grafveld iets zien van zijn betekenis.
- Heeft er bewoning in de buurt van het grafveld plaatsgevonden of heeft het grafveld geïsoleerd gelegen in het prehistorische landschap? Waar heeft, in het laatste geval, eventuele bewoning gelegen, en op welke afstand?

Dit laatste was ook een belangrijke vraagstelling bij het onderzoek in het gebied ten noorden en westen van het grafveld Vorstengraf. Hier konden we een uitgestrekt gebied van ruim 80 ha verkennen, voordat het bedrijventerrein Vorstengrafdonk tot ontwikkeling zou worden gebracht. Hier

waren de onderzoeksvragen afgestemd op het verkennende en waarderende karakter van het onderzoek, en het beperkte verwachtingsmodel. De primaire doelstelling was het in kaart brengen van alle archeologische waarden in het gebied gericht op de aard, ouderdom, omvang en andere archeologische kenmerken van eventuele vindplaatsen of *off-site* patronen en hun onderlinge samenhang.

- Hoe was de bewoningsgeschiedenis en het landschapsgebruik in het gebied, gezien in synchroon en diachroon perspectief?
- Is er sprake van archeologische vindplaatsen? Is er sprake van archeologische vindplaatsen uit dezelfde periode als het grafveld Vorstengraf?
- Zijn er *off-site*-patronen in het onderzoeksgebied te herkennen? Zijn er markante 'lege' gebieden?
- Wat is de ruimtelijke verspreiding, zowel van gelijktijdige als elkaar in tijd opvolgende vindplaatsen en eventuele *off-site*-patronen en wat is hun onderlinge samenhang?
- Wat is per archeologische site/*off-site*-locatie:
 - o de ligging (inclusief diepteligging)?
 - o de aard, omvang (inclusief verticale dimensies) en datering van de archeologische sporen en sporenclusters?
 - o het type en de functie van de sites of *off-site*-patronen?
 - o de samenstelling van de archeologische resten (grondsporen en mobilia)?
 - o de vondst- en spoordichtheid?
- Wat is de landschapstypologische context en de landschappelijke geleding van dit onderzoeksgebied (geologie, bodemtypen en geomorfologie)? En in vergelijking met de locatie van het vorstengraf?
- Hoe is de archeologisch relevante geologische en bodemkundige opbouw van de ondergrond en het microreliëf in het onderzoeksgebied? En in vergelijking met de locatie van het vorstengraf?
- Bij aan- of afwezigheid van vindplaatsen. Wat zegt de landschappelijke ligging van de archeologische resten over de locatiekeuze en het vroegere landschapsgebruik?

Zoals eerder aangegeven is het onderzoek uitgevoerd binnen het regionale Maaskant-project. De volgende vraagstellingen sluiten daar op aan:

- Wat kan het onderzoek Vorstengrafdonk bijdragen aan het algemene beeld van het verleden in de microregio? Belangrijk hierbij is een aansluiting van de gegevens aan de eerdere onderzoeken, de recente opgraving van Zevenbergen en de omringende grafheuvels c.q. grafvelden, die grotendeels niet zijn onderzocht.
- Wat kan het onderzoek bijdragen aan de beeldvorming van het verleden in de grotere Maaslandregio? Belangrijk hierbij is een incorporatie van de gegevens in het Maaskantproject van de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden.
- Welke aanbevelingen zijn te geven met betrekking tot eventuele te nemen behoudsmaatregelen?

3.3 Methodiek

Het uitgangspunt is een gebiedsgerichte en landschapsarcheologische benadering. Het onderzoek beperkt zich niet tot de locatie waar een verdichting van archeologisch materiaal is waargenomen (de 'vindplaatsen'). Het richt zich tevens op de fysisch-geografische en archeologische betekenis van het omliggende gebied en op de landschappelijke en archeologische context van vindplaatsen. Door middel van proefsleuven moet inzicht worden verkregen in onder andere de aan- of afwezigheid en gaafheid van grondsporen en vondstconcentraties, de aan- of afwezigheid en conservering van paleo-ecologische en zoölogische resten, de relatie tussen vindplaatsen onderling en vindplaatsen en het landschap.

Bij het onderzoek zijn (achtereenvolgens) de onderstaande onderzoeksmethodieken toegepast:

- *Bureauonderzoek*: op basis van kaartmateriaal, Archis-meldingen, luchtfoto's, AHN-bestanden wordt een inventarisatie van een onderzoeksgebied gemaakt;
- *Booronderzoek*: voor het verkrijgen van een eerste indicatie van een (deel van) onderzoeksgebied, met name op het gebied van verstoring en bodemopbouw;
- *Proefsleuvenonderzoek*: verkenning door middel van sleuven met een tussenafstand van 10 tot maximaal 50 m, afhankelijk van de landschappelijke situatie en de archeologische verwachting. Op de voormalige auto-sloopterreinen mochten alleen sleuven worden gegraven in de minder sterk vervuilde gebieden;
- *Begeleiding*: het begeleiden van de saneringswerkzaamheden, onder meer in de ernstig vervuilde terreinen waar geen proefsleuven mochten worden aangelegd. In feite ging het hier – naar de letter van de huidige regelgeving – niet om begeleiden, maar om opgraven, omdat we al wisten dat wat er gevonden werd, meteen moest worden opgegraven;
- *Opgraving*: omdat behoud *in situ* geen optie (meer) was, bleef opgraven al meteen als enig middel tot behoud over. Dat zou zeker gelden voor het vorstengraf en haar directe omgeving, maar ook voor de andere terreinen.

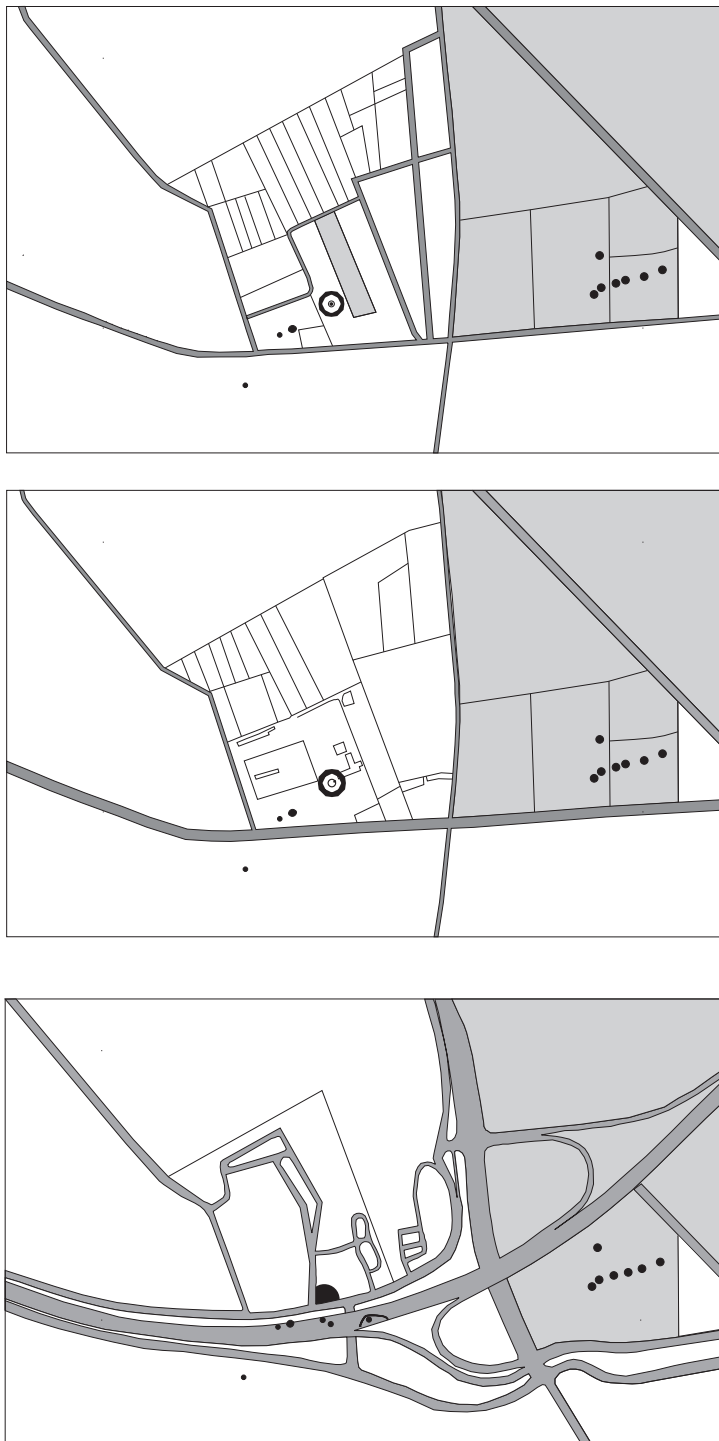
3.3.1 Bureau-onderzoek²

Voorafgaand aan het veldwerk is door middel van een bureauonderzoek getracht in beeld te krijgen waar we het vorstengraf moesten 'zoeken'. Bij het onderzoek is het oude onderzoek opnieuw bekeken, samen met kaartmateriaal en luchtfoto's. Op basis van topografische kaarten uit 1935, 1960 en 1990 kon de ligging bij benadering worden vastgesteld (fig. 3.1). Hieruit bleek ten eerste dat een aanzienlijk deel van het vermoede grafveld ongezien onder wegen was verdwenen. Ten tweede dat een deel van de vorstengrafheuvel daarvan gespaard leek te zijn. De gereconstrueerde positie kon er echter één- tot tweehonderd meter naast zitten, dus de verwachtingen moesten wel iets getemperd worden.

Het veldonderzoek begon met de volgende aannames:

- Het vorstengraf maakte deel uit van een groter grafveld waarvan de omvang onbekend is. Slechts enkele andere graven zijn onderzocht. Mogelijk vormt het grafveld een geheel met het grafveld bij Zevenbergen;

² Dit is al eerder verschenen: Fokkens 1997. Hier wordt volstaan met een korte samenvatting.

Figuur 3.1

Verandering van de topografische situatie tussen 1935 en 1990, waarbij het vorstengraf langzaam onder de wegen 'verdwijnt'

- De locatie van het vorstengraf is tot op een gebied van 100 bij 100 te bepalen. Delen van het graf zijn mogelijk nog intact;
- Bewoning uit de periode van het grafveld is niet bekend uit het gebied. 20 jaar zeer intensief onderzoek aan de west- en de noordkant van Oss leert dat deze mogelijk in de omgeving is te verwachten.

3.3.2 Het proefsleuvenonderzoek tussen 1997 en 2005

In de directe omgeving van het vorstengraf, voorafgaand aan het aanleggen van de sleuven, is getracht om door middel van boringen en profielonderzoek van greppels een inzicht te krijgen in de bodemopbouw van het terrein. Een eerste doel was daarbij de locaties te bepalen waar nog (een

restant van) het oude oppervlak aanwezig is. Dat betekent dat daar in principe grondsporen verwacht konden worden. Hoop op het nog aantreffen van (gedeeltelijk) intacte heuvellichamen van grafheuvels was er niet. Het gebied is daarvoor te veel op de schop geweest. Een tweede doel was die gebieden te lokaliseren die dusdanig verstoord zijn dat verkennen geen zin zou hebben.

Vervolgens is in meerdere fasen het gebied direct ten noorden van het vorstengraf en het omringende landschap door middel van proefsleuven verkend. Dit had als primair doel inzicht te krijgen in de verspreiding van de archeologische overblijfselen. Een belangrijk kenmerk is dat bij deze vorm van onderzoek het bodemarchief wel wordt beroerd, maar niet opgegraven. Het is een vorm van non-destructief onderzoek. De gegraven vlakken en profielen worden in eerste instantie alleen opgetekend. Pas in een tweede fase wordt naar aanleiding van de gegevens uit de proefsleuven een keuze gemaakt voor op te graven gebieden.³

Een verkennend onderzoek door middel van proefsleuven was noodzakelijk omdat het alternatief van boren in dergelijke terreinen niet toereikend is om een goed inzicht te krijgen in de verspreiding van de sporen. Dit wordt veroorzaakt door de fysieke kenmerken van archeologische vindplaatsen in dit gebied. Deze worden, algemeen geschetst, gekenmerkt door een lage vondstdichtheid, door het ontbreken van vondstlagen en door grondverkleuringen die zich moeilijk laten opboren. Boorcampagnes zijn bruikbaar voor het karteren van bijvoorbeeld zandkoppen en voor de profielopbouw van een gebied. Ook een veldkartering is niet voldoende voor de inventarisatie van een gebied. De vondsten aan het oppervlak zijn het gevolg van versturende activiteiten. Ze vormen een aanwijzing voor de aanwezigheid van vindplaatsen. Het karakter van die vindplaatsen is echter moeilijk bepaalbaar. Daarnaast is een veldkartering afhankelijk van factoren waar de archeoloog geen invloed op heeft, waardoor het ontstane beeld bepaald wordt door een willekeur in plaats van systematiek. Het is juist de systematiek die het toepassen van proefsleuven profileert boven andere methoden. Het is beter aannames te baseren op een systematisch en vooraf beredeneerd onderzoek. Voorafgaand aan een proefsleuvenonderzoek kan een veldkartering wel van nut zijn voor de eerste lokalisering van vindplaatsen.

Bij de aanleg van de sleuven wordt de bouwvoor machinaal verwijderd, waarna de sporen (inclusief verstoringen) en de profielen worden opgetekend. Het vondstmateriaal wordt verzameld in vakken van 5 m lengte en de voorkomende breedte van de sleuf. De volgende parameters vormen een belangrijke factor bij een proefsleuvenonderzoek:

- De lengte en breedte van de sleuven;
- De vorm van het proefsleuvenpatroon;
- De afstand tussen de proefsleuven.

De lengte van de sleuven is in het algemeen afhankelijk van de grootte van het terrein en van beperkende factoren als bijvoorbeeld begroeiing en vervuiling. De breedte wordt in het algemeen bepaald door de breedte van de graafbak, eerst 2 m, later 3 m, indien nodig geacht werden sleuven verbreed

3. De methode wordt ook aangeduid als de 'Franse methode'. Dit omdat de methodiek is gebaseerd op de *sondage à cinq pourcent*, een onderzoeksmethode waarmee in Frankrijk grote gebieden worden gesurveyd. Zie ook Fokkens 1996

(fig. 3.2).⁴ De relatief smalle proefsleuven worden in een regelmatig patroon aangelegd, waarbij de sleuven parallel aan elkaar liggen. De tussenliggende afstand en de breedte van de sleuven vormen belangrijke 'sleutelfactoren'. De fijnmazigheid van het onderzoek kan bepalend zijn voor de resultaten. Als de onderlinge afstand tussen de proefsleuven te groot is, kunnen sporenclusters/vindplaatsen worden gemist, bij te smalle sleuven is het soms moeilijk inzicht te krijgen in de aangetroffen sporen.⁵

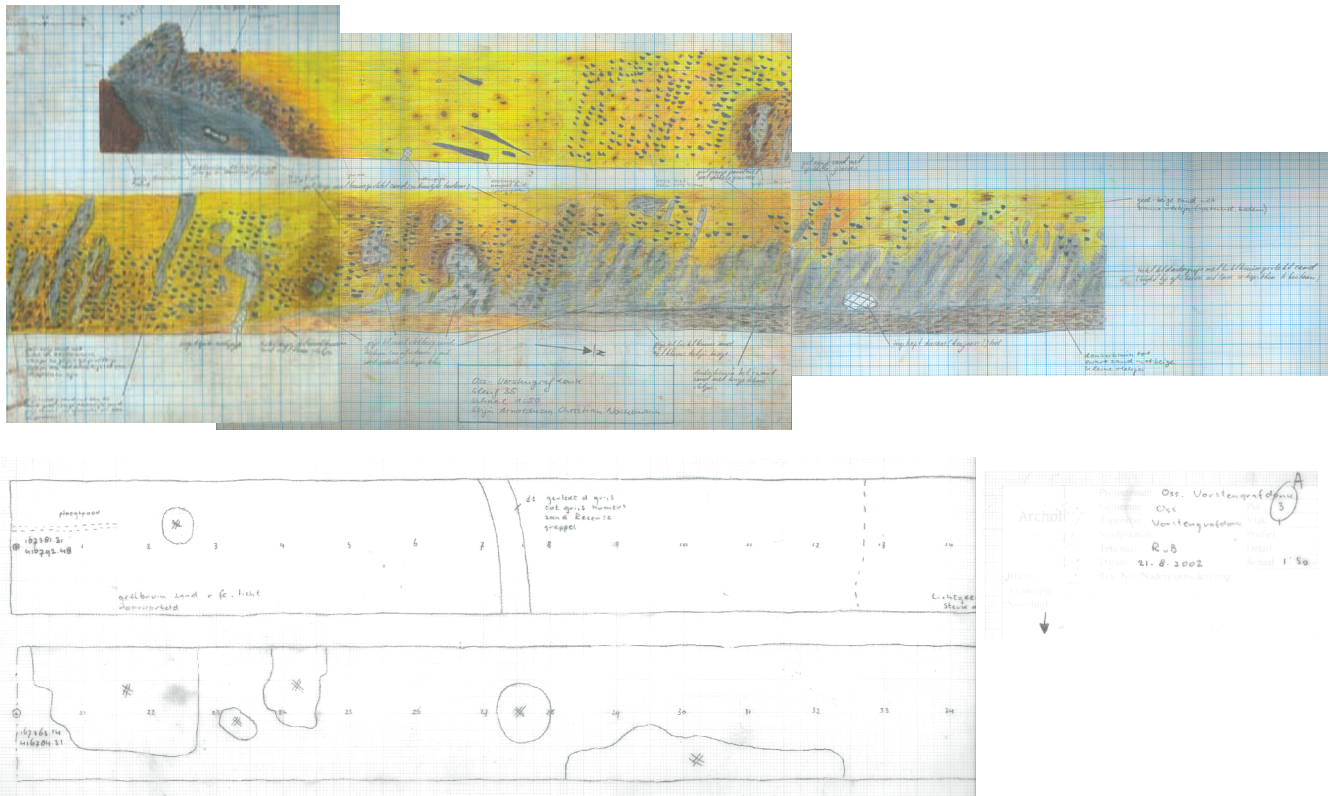
Figuur 3.2

Het aanleggen van proefsleuven in 2001 met een 2 meter bak en de aanleg van de laatste sleuven in 2005 met een 3 meter bak (zie noot 4)

Bij het onderzoek direct rondom het vorstengraf is een onderlinge afstand aangehouden van 10 meter (in sommige gevallen 20 m) tussen de sleuven. Dit is gebaseerd op de huidige kennis over het grafbestel in de metaaltijden. Het gangbare grafbestel uit zich in het algemeen in

4 Sinds een aantal jaren wordt door Archol bij een proefsleuvenonderzoek als Vorstengrafdonk een 3 m bak ingezet. Hiermee kan relatief snel een groot aantal doorgetrokken sleuven worden aangelegd. In dezelfde tijd kunnen hiermee meer sleuven worden aangelegd dan bij een breedte van 4 of 5 m (dan moet de machine een keer terug) en tegelijkertijd geven de sleuven meer inzicht dan bij 2 m brede sleuven.

5 De Onderzoekseisen Provincie Noord-Brabant voor waarderend archeologisch vooronderzoek in de vorm van proefsleuven t.b.v. het opsporen van archeologische nederzettingen gaan uit van parallelle proefsleuven. Deze moeten een breedte omvatten van 2 tot 4 m en een maximale onderlinge afstand van 30 tot 40 m. De richtlijn is een minimale dekkingsgraad van 10%.

Figuur 3.3

Documentatie van een proefsleuf uit 1997 en uit 2002. Door de lange duur van het onderzoek Oss-Vorstengrafdonk zijn de veranderingen als gevolg van de recente ontwikkelingen in de Nederlandse archeologie te volgen in de onderzoeksgeschiedenis van het project, hier als voorbeeld de wijze van documentatie

uitgestrekte urnenvelden, die zich goed laten herkennen door een toename en verdichting van sporen. Het feit dat sporen worden gemist is niet uit te sluiten, dat is eigen aan archeologisch onderzoek wat zich altijd beperkt weet door tijd, geld en ander maatschappelijk belang. Een aantal delen van het terrein is niet verkend omdat de fysieke gesteldheid van het terrein het niet toeliet doordat ofwel de vervuilingsgraad te hoog was, ofwel de begroeiing te dicht was of omdat het gebied teveel verstoord was door (recente) vergravingen. De vervuiling, een gevolg van onder meer het intensieve gebruik van het gebied als autokerkhof, was vooraf in kaart gebracht.⁶ Het onderzoek was daarmee afhankelijk van factoren van buitenaf, een volledige systematische verkenning van het terrein was niet mogelijk. Toch denken we een redelijk inzicht in het terrein te hebben gekregen.

Omdat de verwachtingen minimaal waren is het landschap ten noorden van het grafveld verkend met proefsleuven met een ruime(re) onderlinge afstand (in eerste instantie 40-50 m). In het geval van sporen(concentraties) en/of onduidelijkheden in de sleuven zouden extra sleuven worden aangelegd. In de sleuven zijn echter geen prehistorische sporen aangetroffen. Het omringende gebied is dan ook bestempeld als een 'leeg', lager gelegen en relatief nat landschap (hoofdstuk 4). Wel werden sporen en structuren uit de middeleeuwen en nieuwe tijd aangetroffen (hoofdstuk 7).

In totaal zijn in de eerste fase 67 sleuven aangelegd, met een totale lengte van bijna 3 km, verspreid over het 10 ha grote terrein. Gedurende de tweede fase zijn 88 sleuven aangelegd, met een totale lengte van bijna 10 km! (fig. 3.3.).

⁶ Uitvoering door milieuonderzoeksbureau CSO. Grote delen van het terrein waren niet beschikbaar voor onderzoek en konden niet eens betreden worden. Dagelijks was er controle van de gemeente en het milieuonderzoeksbureau CSO.

3.3.3 Heropgraving vorstengraf 1997-1998

Om de greppels van het vorstengraf in een ruimere context te kunnen bekijken werd besloten in het betreffende deel van het terrein een vlak van ruim 0,5 ha open te leggen. Daarbij werd de verwijderde bouwvoor weggereden met behulp van een vrachtwagen. Als eerste bleek dat een aanzienlijk deel van het vlak verstoord werd door funderingen van het voormalige schoolgebouw en kapel van het woonwagenkamp. Een stenen waterput en een halfgevolle olietank zullen daar ook bij hebben gehoord. Daarnaast werd het terrein doorsneden door vele water-, gas- en elektriciteitsleidingen. Een groot deel daarvan was op de officiële kaarten niet terug te vinden. Toch leverde het onderzoek een aantal bijzondere resultaten op (hoofdstuk 4).

Figuur 3.4

Een van de bijzondere resultaten was het 'terugvinden' van het vorstengraf van Oss. Voor het vastleggen van de overblijfselen werd een hoogwerker ingezet (zie bijlage 1)

3.3.4 Sanering 2002

In opdracht van de gemeente Oss is in de maanden mei en juni 2002 de sanering van het Vorstengrafdonk archeologisch begeleid. De interesse ging daarbij met name uit naar het gebied waar in 1997 het vorstengraf van Oss is 'her'-ontdekt.⁷ Het gebied Vorstengrafdonk is gelegen in het uiterste zuiden van de gemeente Oss, tegen de snelweg A50. In de nabije toekomst wordt hier een industrieterrein over een totale oppervlakte van 80 ha gerealiseerd. De aanleg daarvan betekent een zekere vernietiging van alle (mogelijk) aanwezige archeologische sporen in het gebied. Het bestemmingsplan bood daarnaast geen ruimte (meer) voor bescherming van eventuele archeologische waarden.

⁷ Jansen & Fokkens 1999.

4 Archeologisch onderzoek Vorstengrafdonk 1997-2005

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de verschillende fasen van het onderzoek uiteengezet, van de eerste proefsleuven in 1997 op het voormalige woonwagenkamp, tot en met de laatste proefsleuf in 2005. De resultaten worden per onderzoekslocatie weergegeven (tabel 4.1). In hoofdstuk 6 worden de resultaten in samenhang behandeld.

paragraaf	locatie	methodiek/jaar	fase	nummers proefsleuven
4.1	proefsleuven voormalig woonwagenkamp; directe omgeving vorstengraf	proefsleuven 1997	fase 1	1-67
4.2	opgraving vorstengraf en grafveld	opgraving 1997/1998 sanering 2002	fase 2 fase 6	68 69-73
4.3	proefsleuven gebied ten noorden en noordwesten van het grafveld	proefsleuven 1998 proefsleuven 2001 proefsleuven 2001/2002 proefsleuven 2004 proefsleuven 2005	fase 3 fase 4 fase 5 fase 7 fase 8	1-12 1-8 1-56 1-2 100-112

Tabel 4.1

Paragrafen met bijbehorende onderzoeksfasen, zie ook figuur 4.15

4.1 De eerste proefsleuven: herontdekking van het vorstengraf

Tijdens de eerste fase van het onderzoek Vorstengrafdonk is het voormalige woonwagenkamp en autokerkhof in het zuidoosten van het onderzoeksgebied verkend. Zoals gevreesd was een van de eerste conclusies die we moesten trekken dat het grootste deel van het terrein in meer of mindere mate verstoord was of afgegraven. Intacte bodemprofielen waren zeldzaam, in veel gevallen was er sprake van een sterk verstoord profiel. Over het algemeen was alleen nog een laatste deel van de inspoelingslaag van het oorspronkelijk bodemprofiel (de B-horizont) aanwezig. Dat betekent dat in het algemeen de 20 tot 30 cm dikke bouwvoor uit de prehistorische tijd al verdwenen was. Dat hebben we kunnen vaststellen omdat op een aantal plaats intacte podzolprofielen zijn aangetroffen. Als voorbeeld voor het soms destructieve gebruik van het terrein geldt de zuidwesthoek van het voormalige woonwagenkamp. De sleuven die hier aangelegd werden vertoonden een zeer sterk verstoord profiel van 1,5 tot 2 m diep bestaande uit opgebracht zand en puin. Een verklaring daarvoor kwam later. Ergens in de jaren '80 heeft in deze hoek een felle brand gewoed waarbij tientallen autowrakken uitbrandden. Om de ravage op te ruimen is het gebied vervolgens met grote laadschoppen tot ruim 1 m diep opeen geschoven, waarna een ophogingpakket is aangebracht. Dat we in deze hoek geen archeologische sporen meer vonden behoeft dan ook niet te verbazen. Het merendeel van de aangetroffen grondsporen kon gedateerd worden in subrecente perioden. De sporendichtheid en -verspreiding bleek zeer miniem. De weinige grondsporen die als ouder gedateerd konden worden zijn slechts enkele greppelsporen. Het merendeel van de tientallen sleuven (put 1-67) werd gekenmerkt door grote aantallen verstoringen. Daarnaast werden in een groot aantal sleuven vele honderden schopsteken gevonden, overblijfselen van de ontginning van de heide in de jaren 30 van de vorige eeuw (fig. 4.1). Uit deze periode dateert wellicht ook een waterkuil. Op de bodem van de kuil lag een tiental forse keien en het restant van een bezem, bestaande uit een bundel van dop- en struikheide (fig. 4.2; 4.15: cluster B).¹

¹ Determinatie W. Kuijper, Faculteit der Archeologie.

Figuur 4.1

Sleuf met schopsteken op het voormalige woonwagenkamp

Slechts op twee locaties binnen het onderzoeksgebied zijn (mogelijke) prehistorische greppelsporen aangetroffen, in het noordoosten en zuiden (fig. 4.3; fig. 4.15: clusters A1 en A2). Om een beter inzicht te krijgen zijn in het eerste cluster drie sleuven uitgebreid tot 4,0 m breedte. Daarbij werd duidelijk dat een zuidwest-noordoost georiënteerde (dubbele) greppel over grote(re) afstand doorloopt. Het bodemprofiel is hier, zoals voor het grootste deel van het gebied, afgetopt. In het vlak dagzoomt alleen de onderkant van de B(h)-horizont, herkenbaar als bruine ijzervlekken en -fibers. Tijdens de sanering is het gebied tussen beide sleuven begeleid (put 69). De genoemde greppels tekenen zich hier af als een omvangrijkere 'vlek', waarschijnlijk omdat het vlak hoger is aangelegd. Duidelijk is wel dat de sporen (toch) als recent zijn te interpreteren omdat er geen enkele bodemvorming naast de greppels is waargenomen. In de uiterste zuidwesthoek van de put is nog een tweede, smal greppeltje voor een deel vrijgelegd. Omdat de grond hier ter plaatse zwaar vervuild is was verder onderzoek niet mogelijk. De vulling en het ontbreken van bodemvorming maken het echter zeer waarschijnlijk dat ook dit een recente greppel is.

Enkele jaren na het proefsleuvenonderzoek zijn in deze hoek van het onderzoeksgebied, tijdens de sanering van het terrein, nog een aantal delen archeologisch begeleid (putten 70-72). Deze liggen dicht bij het nabijgelegen grafveld Zevenbergen (300 m afstand). In de putten lag de C-horizont slechts enkele decimeters onder het huidige maaiveld, maar desondanks waren de waarnemingsomstandigheden redelijk. In geen van de putten werden sporen van prehistorische (graf)structuren gevonden.

Figuur 4.2

Doorsnede van de waterkuil in cluster B (zie fig. 4.15)

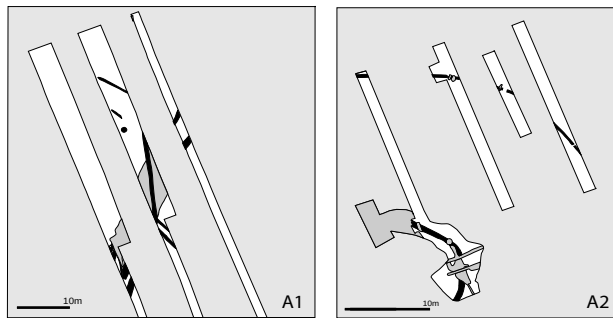

De greppelsporen in cluster A2 vertoonden duidelijke overeenkomsten met de greppels rondom het vorstengraf, zoals die door Holwerda zijn gefotografeerd. Duidelijk is dat de bodemvorming zich voortzet in de greppel: de uitspoelingslaag van het podzolprofiel duikt mee de greppel in. Opvallend is ook dat in de hier gesitueerde sleuven veel grind en keien aanwezig is. De foto's van de opgravingsputten van Holwerda laten zien dat ook de grond ter plaatse van de heuvel een groot aantal keien en grind bevatte.

Voor een beter inzicht zijn ook hier de sleuven uitgebreid. Als eerste is sleuf 51 uitgebreid in noordelijke, zuidelijke en westelijke richting.² De uitbreiding aan de westzijde bleek zwaar verstoord, de greppel tekent zich hier niet meer af. In de uitbreidingen in het zuiden en het noorden manifesteert zij zich echter wel waardoor het duidelijk werd dat het spoor de binnenste kringgreppel rondom het vorstengraf moest zijn. Het opgegraven deel heeft, net als de greppel opgetekend door Holwerda, een diameter van zo'n 16 m. Op basis van deze hypothese was de locatie van de greppel rond het eigenlijke vorstengraf in het veld uit te meten. Tussen de verstoringen door werd deze (of beter gezegd de bodemvorming onder de greppel) op een viertal plaatsen aangetroffen. De greppel wijkt sterk af van de binnenste greppel. Eigenlijk resteert niet veel meer dan de oervorming onder de oorspronkelijke greppel. Wel konden we vaststellen dat de diameter nog groter is dan Holwerda concludeerde, ruim 53 m!

Het eerste doel van het onderzoek was daarmee bereikt. Het 'verdwenen' vorstengraf van Oss was terug op de kaart geplaatst. Duidelijk was helaas wel dat een groot deel van het vorstengraf voorgoed is verdwenen onder de Paalgravenlaan die direct ten zuiden van het monument loopt en ongeveer 2 m lager ligt dan het opgravingsvlak. Toch waren de schamele restanten van het graf nog de moeite waard voor een vervolgonderzoek, ook om vast te stellen of zich rondom nog andere grafmonumenten bevonden.

² De uitbreidingen zijn uiteindelijk opgenomen in put 68, waarin het gehele (restant van het) vorstengraf is blootgelegd.

Figuur 4.3

Overzicht van de eerste serie proefsleuven (1-67) en saneringsputten (69-73) met aangegeven de beide locaties met mogelijke prehistorische greppelsporen (clusters A1 en A2)

clusters (zie ook fig. 4.15)	sporen	interpretatie	datering
cluster A1	cluster van enkele (paralelle) greppel(s)	recente ontginningen?	eerste decennia 20e eeuw?
cluster A2	resterende deel vorstengraf van Oss met omringende grafmonumenten	prehistorisch grafveld, sterk verstoord	vroege ijzertijd; 800-500 v. Chr.
cluster B	kuil met stenen en fragment heidebezem	waterkuil	eerste decennia 20e eeuw?

Tabel 4.2

Sporenclusters uit de proefsleuven in 1997

4.2 De (her-)opgraving van het grafveld Vorstengraf

“Ik ben de man die het zwaard gevonden heeft, wijs mij de plek en dan zal ik o vertellen waar die potjes gevonden zijn. Lag hier het zwaard?, nou dan lagen daar al die potjes en scherven. Als wij scherven vonden, dan kregen wij een sigaar, en veur een hele twee”.³

4.2.1 De vorstengrafheuvel

In november en december 1997 is het resterende deel van het vorstengraf blootgelegd en opgegraven (put 68). Om de greppels van het vorstengraf in een ruimere context te kunnen bekijken werd besloten in het betreffende deel van het terrein een vlak van ruim 0,5 ha open te leggen. Hoewel een

³ Jan ter Haren, in 1933 werkzaam bij de egalisering van de Osse heide, op de open dag op de opgraving Vorstengrafdonk, d.d. 13 november 1997.

groot deel van het vlak verstoord werd door funderingen en leidingen van het schoolgebouw van het voormalige woonwagenkamp leverde dit een aantal bijzondere resultaten op (fig. 4.4.). Ruim een kwart van de greppels van het vorstengraf bleek nog aanwezig, al waren de greppelsporen in het algemeen niet meer dan de restanten van de inspoeling onder de greppel. Ze kunnen dan ook niet erg diep zijn geweest, niet meer dan 25 cm. Uit restanten van bodemprofielen in de omgeving bleek dat het podzolprofiel zich al voor de bouw van de heuvel had ontwikkeld als een dunne uitspoelingslaag en een hooguit 10 tot 15 cm dikke inspoelingslaag. De inspoeling was plaatselijk sterk ijzerhoudend. De bouwvoor is dan ook niet dikker geweest dan 10 tot 20 cm (fig. 4.5.; bijlage 1).

Door een opmerkelijk toeval konden we vaststellen dat de heuvel uit

Figuur 4.4

Allesporenkaart van put 68; de opgravingsput rond het vorstengraf. Duidelijk zichtbaar zijn de vele verstoringen met daartussen de prehistorische grafmonumenten

plaggen opgebouwd was. Eerlijk gezegd is dat ook af te leiden uit de ongepubliceerde foto's van Holwerda's opgraving, maar het harde bewijs lag in de kuil van een omgewaaide boom. Een grote loofboom op de vorstengrafheuvel, ongeveer 2 m van de rand, moet op een bepaald moment zijn omgewaaid. Daarbij is een flink stuk van de heuvel op zijn kant in een kuil terechtgekomen die de losgetrokken wortels hadden gemaakt. Daar is het volledig intact bewaard gebleven.

Die omgevallen boom was voor het huidige onderzoek van enorm belang, want we konden er de oorspronkelijke hoogte van de heuvel voor een deel mee reconstrueren, en de in de kuil bewaarde pollen in de plaggen waaruit de heuvel oorspronkelijk was opgebouwd, leverde informatie van onschatbare waarde op over het omringende landschap (zie paragraaf 4.3).

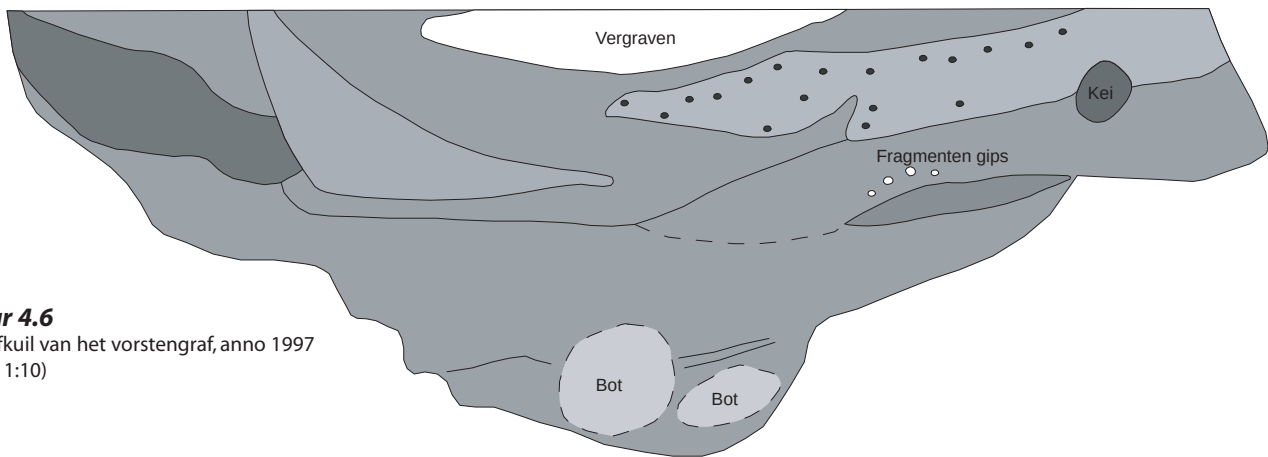
Binnen de kleine kringgreppel rond het vorstengraf werd de kuil aangetroffen waarin in 1933 de bronzen urn was bijgezet. Dit was met zekerheid te concluderen door de vondst van een fragmentje brons en een grote hoeveelheid gipsfragmenten. Opmerkelijk was de vondst van de beenderen van een jong rund op de bodem van de kuil.⁴ De conservering van de botten lijkt er op te wijzen dat de botten na het verwijderen van de urn in de grafkuil gedumpt moeten zijn (fig. 4.6).

4 Determinatie dr. T. van Kolfschoten, Faculteit der Archeologie Leiden.

Figuur 4.5

Overzicht van het vorstengraf in 1997 en in de sleuven van Holwerda. 1 greppel vorstengraf; 2 greppel bronstijdgraf; 3 boomval; 4 kuil situla

Figuur 4.6

De grafkuil van het vorstengraf, anno 1997
(schaal 1:10)

Opvallend is dat de grafkuil excentrisch ligt ten opzichte van beide greppels. De bijzetting van het vorstengraf ligt enkele meters uit het centrum. Blijkbaar heeft men het oudere graf bij de ingraving willen ontzien en is het 'vorstengraf' bijgezet in het heuvellichaam van dit graf. Een aanwijzing dat het oudere graf als zodanig nog betekenis had en dat het vorstengraf er bewust over heen is aangelegd. De oude opgravingsfoto's laten zien dat het oudere heuvellichaam nog intact onder de plaggenheuvel van het vorstengraf lag. Dat betekent dat er bewust voor gekozen is om het vorstengraf bij een ouder grafheuvel 'aan te sluiten' in plaats van dat te vernielen of uit te wissen. Het duidt op een respect voor de voorouders. Naar huidige inzichten is dat inderdaad de manier waarop men in de prehistorie met de doden, en met grafmonumenten uit een ver verleden, omging.

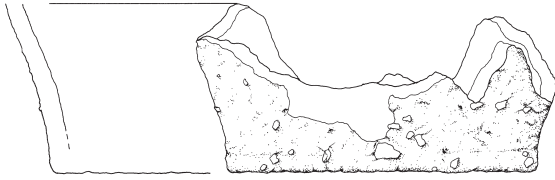
4.2.2 Een bronstijdgraf

Holwerda veronderstelde dat de binnenste greppel ook een onderdeel van het vorstengraf moest zijn, speciaal gegraven om met het verkregen zand de urnbegrafing af te dekken. Het wel door Holwerda vermelde vermoeden van verschil in afkomst en tijd ten opzichte van de omringende greppel werd met deze aanname verworpen.⁵ Nieuw onderzoek lijkt er echter op te wijzen dat deze kringgreppel een ouder (bronstijd) graf omsloot over welke het vorstengraf heen gelegd lijkt te zijn.⁶ Op basis van een van de profielfoto's kan worden gesteld dat de binnenste greppel is gegraven, dichtgemaakt en overdekt door een heuvel, voordat de plaggen van de vorstengrafheuvel werd aangelegd. Een dergelijke structuur, waarbij de kringgreppel niet aan de rand van een heuvel ligt of die begrenst, maar er juist onder ligt, kennen we eigenlijk helemaal niet uit de ijzertijd, de periode waaruit het vorstengraf dateert. Een dergelijke constructie met een kringgreppel onder de voet van de heuvel in plaats van aan de rand ervan, kennen we wel uit een veel oudere periode, de late bekertijd of het begin van de bronstijd. Dat houdt tevens in dat het graf van de 'vorst' door dat oudere heuvellichaam heen is gegraven. Dit wordt ondersteund door de melding op de vondstenlijsten van de opgraving uit 1933 van de vondst van een bodemfragment van een grof gemagerde (midden-bronstijd)urn (fig. 4.7).⁷

⁵ Holwerda 1934, 50.

⁶ Fokkens 1997.

⁷ Roymans 1991, 57, noot 124.

Figuur 4.7

Scherf van de bodem van de vermoede midden-bronstijd urn (schaal 1:3)

Uit die beschrijving kunnen we opmaken dat de bodem van deze urn gevonden is tijdens het onderzoek van de heuvel in de zomer van 1933. Men heeft alleen niet vastgelegd waar die is gevonden. De kans is groot dat het fragment afkomstig is uit die oudere grafheuvel waar het deel uitmaakte van het primaire of van een secundair graf. De heuvel die onder het vorstengraf lag was omringd door een ondiepe greppel en had een doorsnee van circa 16 m. Uit de door Holwerda en Bursch genomen opgravingsfoto's blijkt alleen dat ook deze heuvel uit plaggen was opgebouwd. De vulling van de greppel was vrij zwart en homogeen van kleur, wat doet vermoeden dat de opvulling natuurlijk was, dus al heeft plaatsgevonden voordat het vorstengraf er overheen werd aangelegd. Als de greppel namelijk toen pas dichtgemaakt zou zijn, zou je sporen van plaggen in de greppel hebben verwacht. De grafheuvel dateren we in het eerste deel van de midden-bronstijd.⁸

4.2.3 Kringgreppels en vlakgraven

Tijdens de opgraving werden direct ten oosten van het vorstengraf twee nieuwe graven ontdekt. Het betreft twee kringgreppels met een diameter van respectievelijk 10 en 7 m. De zuidelijke ligt 15 m ten oosten van het vorstengraf. De omringende greppel van het grafmonument was nog grotendeels aanwezig en had een maximale diepte van 25 cm en een opening in het zuidoosten. In het centrum van de kringgreppel werden de restanten van een crematie aangetroffen, bijgezet in een ondiep kuiltje (spoor 57). Het grootste deel van de crematie was echter opgenomen in de bouwvoor. Van de noordelijke kringgreppel, 25 m ten oosten van het vorstengraf, werd in eerste instantie slechts het noordelijke deel aangetroffen. Het overige deel leek verdwenen onder een funderingsleuf van het schoolgebouw. Ook hier werden de restanten van een crematie aangetroffen, echter niet in het centrum van kringgreppel maar 1 m binnen de greppel (spoor 59). Te denken valt aan een latere bijzetting in de voet van het heuvellichaam. Het grafmonument is daarmee te dateren in de late bronstijd / vroege ijzertijd. In de tweede helft van de vroege ijzertijd en de midden-ijzertijd is het gebruikelijk dat een grafmonument exclusief voor één begraving is, bijzettingen komen in deze periode zelden voor. Tijdens de sanering werd onder de versterking van de voormalige school van het woonwagenveld, de zuidelijke helft van een kringgreppel blootgelegd. Daarbij kon worden vastgesteld dat de kringgreppel een opening heeft op het zuidoosten.

Tijdens de begeleiding van de sanering⁹ werd ook (het restant van) een derde kringgreppel gevonden.¹⁰ Slechts het noordelijke deel van de

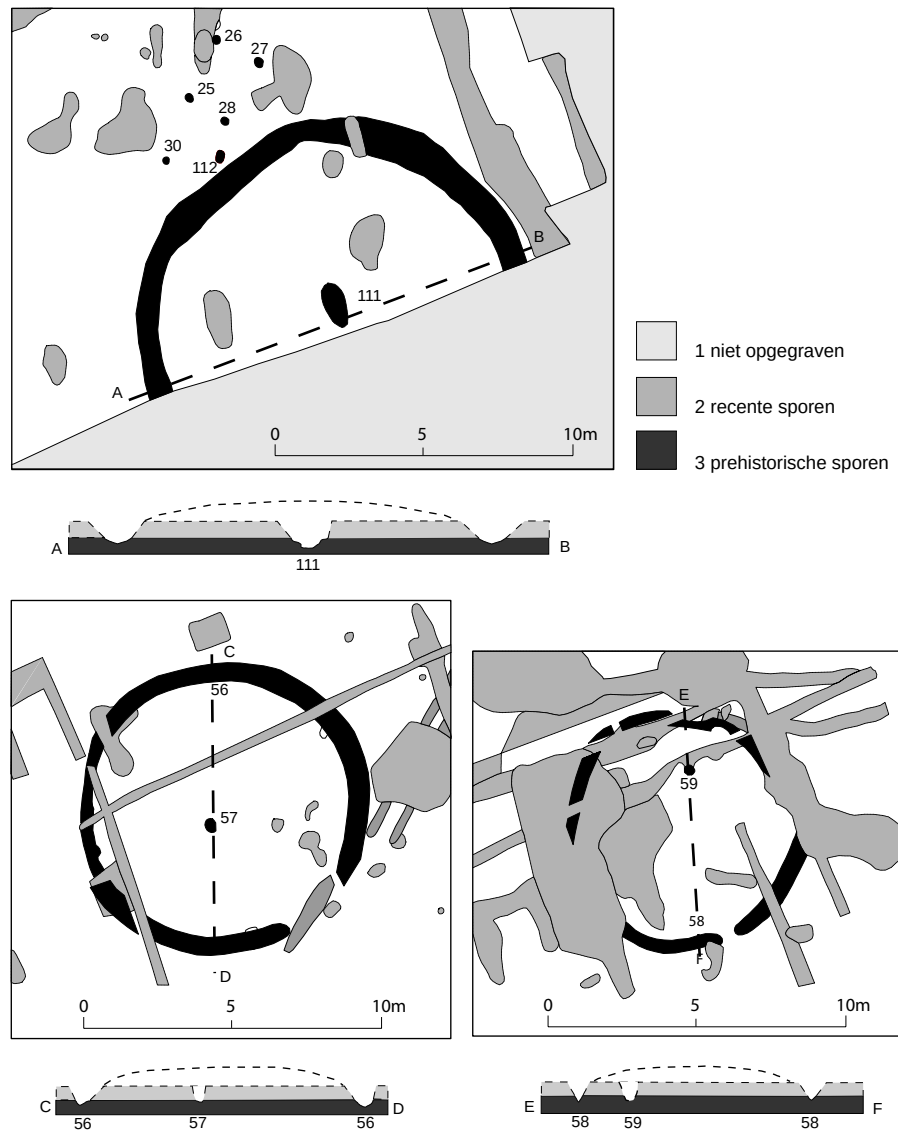
⁸ Fokkens 1997.

⁹ Met dank aan Grontmij Gelderland, Vink aannemingsbedrijf en de gemeente Oss. Ondanks de soms moeilijke werkomstandigheden heeft het onderzoek een aantal onverwachte resultaten opgeleverd.

¹⁰ Mede gebaseerd op een korte rapportage van de begeleiding uit 2003, intern rapport Archol, M. Duurland.

Figuur 4.8

De drie kringgreppels uit het onderzoek van 1997-2002. 1 niet opgegraven; 2 verstorings; 3 prehistorische sporen

kringgreppel bleek bewaard, de zuidelijke helft is verdwenen onder de Paalgravenlaan (fig. 4.8; 4.9). De centrale grafkuil was nog wel aanwezig (spoor 111). Deze is gecoupeerd waarbij de gehele inhoud is verzameld en gezeefd. Verspreid in de kuil werden scherven, houtskool, crematie en kleine bronskrumels aangetroffen. Ten noorden en oosten van het graf hebben we, ondanks de beperkingen door verontreinigde locaties nog een redelijk deel vlakdekkend kunnen blootleggen. Ondanks 'intacte' bodemprofielen zijn hier echter geen graven meer gevonden.

Figuur 4.9

'Halve' kringgreppel spoor 111 (links) en complete kringgreppel spoor 57 (rechts)

Tussen de asbestleidingen door kon put 68 ook in noordelijke richting worden uitgebreid. Bij het aanleggen van het vlak werd in de noordoosthoek van de put het verlengde aangetroffen van een rechte greppel die voorheen als een deel van een langbed is geïnterpreteerd. In deze greppel vonden we direct onder een verstoring een bodemfragment van een gedraaide pot. De scherf zou Romeins kunnen zijn, maar het blijft onzeker omdat het bodemfragment een baksel is dat ook later gedateerd kan worden. Daarnaast is de scherf dicht 'onder' de verstoring gevonden. Wel wordt duidelijk dat we de altijd voorzichtig gestelde interpretatie van 'langbed' definitief moeten loslaten.¹¹ Dit mede omdat de tegenhanger van de greppel niet meer is teruggevonden.

Onverwacht kwam ten noordwesten van deze greppel onder de verstoorde grond een urn met crematie tevoorschijn. De ondiepe kuil is gecoupeerd waarbij de gehele inhoud is verzameld inclusief de scherven en crematieresten die door de graafmachine waren 'geraakt'. De inhoud bevatte vrij veel crematieresten en scherven inclusief randscherven. Er kon helaas geen compleet profiel worden gereconstrueerd. Hoewel een deel van de randfragmenten aanwezig is, ontbreekt de schouder van de pot. Deze zal door de verstoring zijn vernield. Dat nog enkele randfragmenten zijn overgebleven is vermoedelijk te danken aan het in elkaar zakken van de pot in de loop van de tijd, waardoor enkele randfragmenten binnenin de pot beland zijn. Het blijkt in ieder geval te gaan om een zogenoemde '*Schraghals*'-urn, te dateren in de vroege ijzertijd.

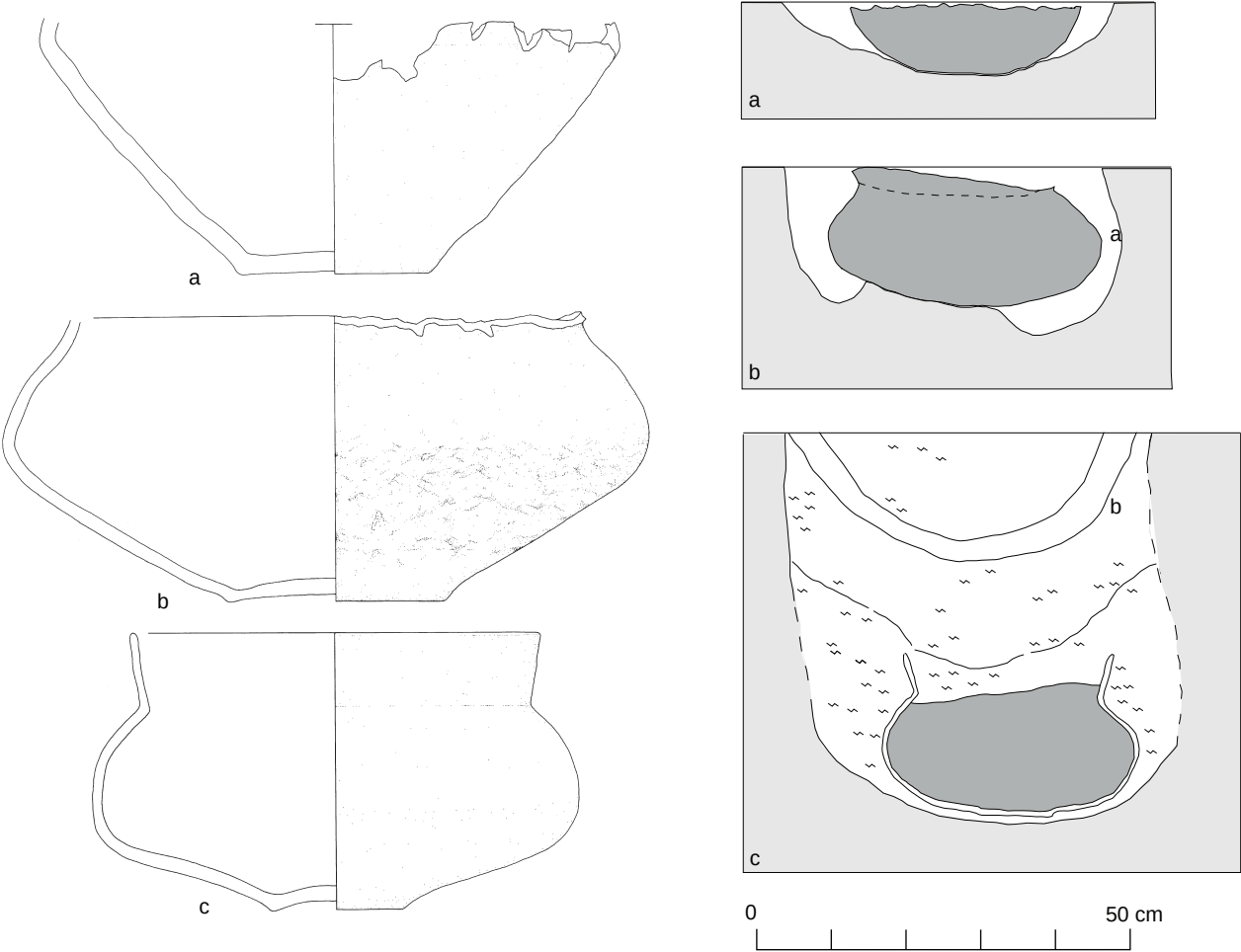
Figuur 4.10

Bijzetting van crematie zonder urn (graf C)

Dit graf bleek niet de enige 'verrassing'. In de directe omgeving werd nog een drietal graven blootgelegd. In twee graven zijn crematieresten in een urn bijgezet, in een derde graf zijn de resten bijgezet in een, vermoedelijk vergane, doek (fig. 4.10). Een van beide urnen is ook te interpreteren als een '*Schraghals*'-urn (fig. 4.11). Doordat de urn relatief diep is ingegraven bleek hij compleet bewaard te zijn. De tweede urn is typologisch niet direct

¹¹ Jansen & Fokkens 1998, 1999.

Figuur 4.11
Bijzetting van urnbegravingen (graven A, B en D). Urnen (schaal 1:4) (voor vondstnummers zie tabel 4.3)

Tabel 4.3
Fysisch-antropologische gegevens kringgreppels en vlakgraven (zie ook hoofdstuk 5)

vondstnr.	locatie crematie	gewicht	geslacht	leeftijd	14C-datering 2σ	code
Kringgreppels						
68.57	los in kuil	343	-	20-40	801-413 cal. v.Chr	GrA-19978
68.59	los in kuil	155	-	volwassen	793-411 cal. v.Chr	GrA-19979
Vlakgraven						
68-A	in urn	1041	man	24-40		
68-B	in urn	512	man??	20-40		
68-C	los in kuil	711	man?	20-40		
68-D	in urn	717	-	14-16		
68.111	los in kuil	111	man?	20-40		

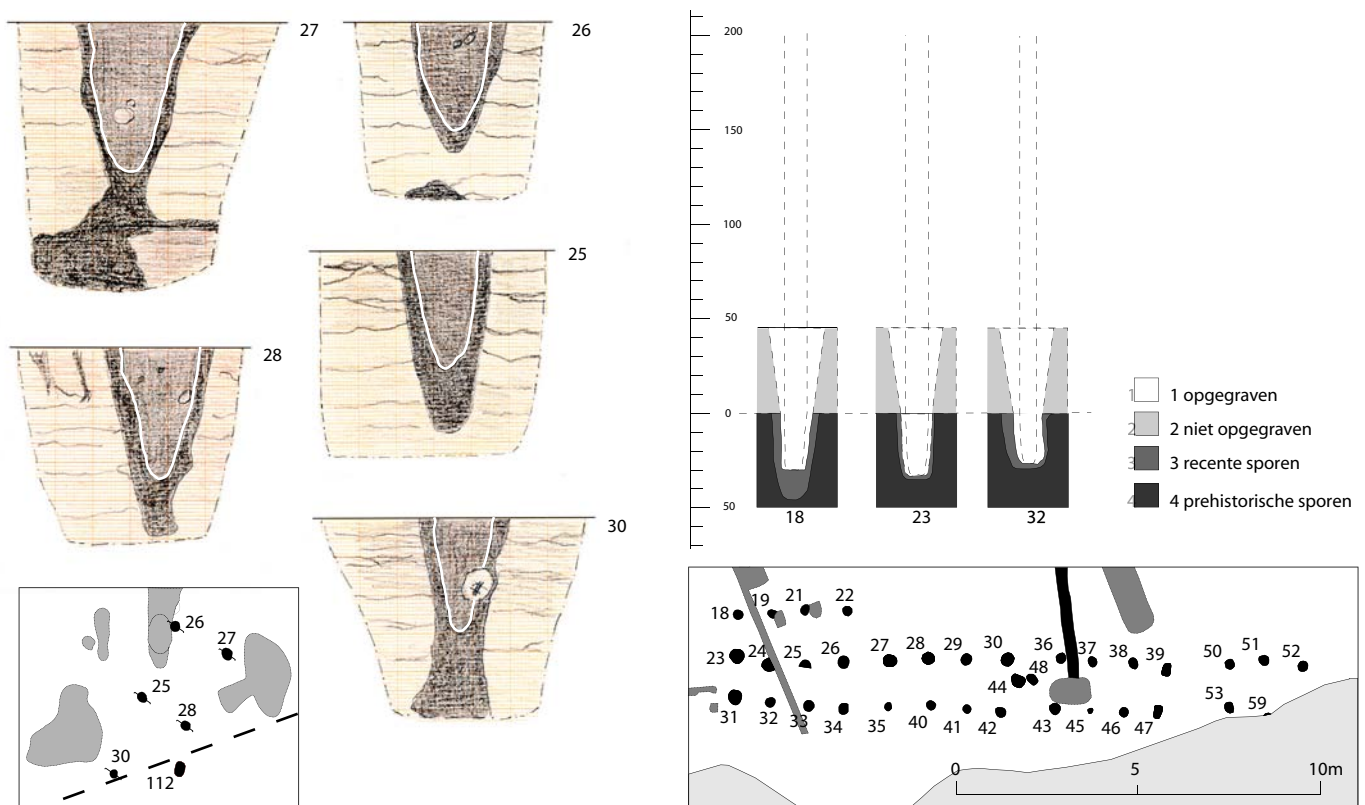
4.2.4 Overige structuren

Naast de zeven begravingen die zijn gevonden leverde het onderzoek nog een aantal verrassingen op. Een bijzondere vondst was een twee- deels driedubbele rij palen onder het oostelijk deel van de vorstengrafheuvel. De palen hebben een onderlinge afstand van circa 120 cm en vormen een minimaal 15 m lange allee van 1 m breed. Aan het westelijke uiteinde bevindt zich aan de noordzijde een extra rij van vier palen, het oostelijke uiteinde is niet teruggevonden. Mogelijk gaat het hier om een allee die in

verband stond met het oudere bronstijdgraf. In ieder geval moet de zware oervorming onder de paalkuilen zijn ontstaan voordat de vorstengrafheuvel er overheen werd opgeworpen. Met andere woorden, daar was al een paar honderd jaar over heengegaan. Het uitgraven van de palen leverde geen vondstmateriaal op, over de datering kunnen we verder dus weinig meer zeggen dan dat ze ouder zijn dan het vorstengraf. De palen waren diep ingegraven, gemiddeld 30 tot 40 centimeter. Dergelijke palenrijen worden ook wel als 'toegang' geïnterpreteerd, ze zijn schaars, maar niet onbekend. In het urnenveld van Haps lag er bijvoorbeeld een, maar die maakte deel uit van een palencirkel om het graf zelf. Dat is hier zeker niet het geval.¹² Verspreid over het terrein is gedurende de verschillende fasen van onderzoek nog een aantal (mogelijke) paalsporen aangetroffen. Een deel van deze sporen blijkt na couperen boomwortels te zijn, gekenmerkt door een sterke ijzer-en humusinspoeling langs de wortels. Een viertal sporen direct ten noorden van een van de kringgreppels vormt een vierpalige structuur van ruim 2,5 bij 2 m. In nederzettingcontext worden dergelijke structuren geïnterpreteerd als zogenaamde spiekers: opslagstructuren voor bijvoorbeeld graan. In een grafveldcontext komen dergelijke structuren echter ook voor, parallellen kennen we onder meer uit het nabijgelegen grafveld Zevenbergen.¹³ In een dergelijke context worden ze in het algemeen geïnterpreteerd als mogelijke 'dodenhuisjes' (fig. 4.12).

Figuur 4.12

Allee en dodenhuisje (zie fig. 4.4)

4.3 Palynologisch onderzoek (Jan-Willem de Kort)

Naast het proefsleuvenonderzoek biedt ook het palynologisch onderzoek inzichten in het landschap. Op basis van een pollenanalyse, of wel het onderzoek van stuifmeelkorrels, kan een vegetatiereconstructie worden gemaakt voor de periode van de aanleg en gebruik van het grafveld.

¹² Verwers 1972.

¹³ Fokkens e.a. in voorb.

Het pollenonderzoek is gebaseerd op monsters die genomen zijn uit de kringgreppels van de graven rond het vorstengraf, en met name de plaggen uit de boomval die bij de opgraving werd gevonden (fig. 4.13).¹⁴

Een eerste bestudering van het diagram van de vorstengrafheuvel laat een aantal opvallende dingen zien. In de eerste plaats is er een verschuiving in dominantie van het stuifmeel van de hazelaar (*Corylus*) naar dat van de els (*Alnus*) in de loop der tijd. Daarnaast zien we de linde (*Tilia*) verdwijnen en de opkomst van de beuk (*Fagus*). Tenslotte is er weinig stuifmeel van grassen (*Gramineae*) en veel van heide (*Ericaceae*).¹⁵

Figuur 4.13

De boomval in het vlak met interpretatie
A-B/C: podzolbodem
C-horizont
F: plaggen (15-20 cm dik)

Al deze percentages passen prima in het beeld dat er bestaat van de vegetatieontwikkeling tijdens de overgang van Subboreaal naar Subatlanticum, circa 700 v. Chr., de tijd waarin een deel van het grafveld werd aangelegd. Dat beeld is voor een belangrijk deel tot stand gekomen door eerder grafheuvelonderzoek. Noord-Brabant kent een groot aantal grafheuvels, waarvan er 72 in de loop der tijd zijn onderzocht op stuifmeel. Direct duidelijk is dus dat er eens een heide heeft gelegen op de plaats waar het vorstengraf van Oss en het omringende grafveld lag. Ongeveer de helft van het aangetroffen stuifmeel betreft namelijk heide-achtigen.

Een belangrijk feit is dat heide niet ontstaat zonder tussenkomst van de mens. Heidevelden ontstaan namelijk pas nadat bos is gekapt en eventueel afgebrand om akkerland te verkrijgen. Op de leemarme, grofzandige gronden van de Maashorst zal de vruchtbaarheid van een dergelijk akker snel achteruit zijn gegaan. Als deze werden verlaten, begroeiden ze vervolgens met heide, die goed gedijt op arme, zure en humeuze bodems.

¹⁴ De analyse is uitgevoerd door J.-W. de Kort, onder leiding van prof. dr. C.C. Bakels, Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden. Voor overzichten en pollendiagram zie De Kort 2002. Hier wordt volstaan met een korte samenvatting.

¹⁵ De Kort 2002.

Als heide niet gemaaid, begraasd, gebrand of geplagd wordt, zal op den duur grasland of bos regenereren.¹⁶ Omdat in de monsters de percentages heide vrij constant zijn, is dat een indicatie dat de heide langere tijd dominant bleef. Dit wijst op een heel vroege vorm van 'landschapsbeheer'. Nergens in het diagram zien we bijvoorbeeld de berk opkomen, het eerste teken voor regeneratie van het bos op de heide.

Heide kan op verschillende wijzen in stand worden gehouden:

- Begrazing door schapen. Aanwijzingen voor begrazing van de heide rond het vorstengraf door schapen vinden we in de lage percentages voor berk en gras, te verklaren doordat de jonge opslag door de schapen wordt gegeten.¹⁷
- Oppervlakkig afbranden om zaailingen en slapende knoppen te bevorderen. Vanuit die wetenschap is het interessant te weten dat in de vorstengrafmonsters grote hoeveelheden houtskool en verbrande blaadjes van struikheide zijn aangetroffen in zowel het oud oppervlak als de plaggen. Een combinatie van branden en begrazing kan tevens een verklaring zijn voor de relatief geringe soortenrijkdom in de monsters van het vorstengraf en de lage percentages voor andere kruiden.
- Het plaggen van de heide. Dat gebeurde vooral in de late middeleeuwen en nieuwe tijd toen de uitgestrekte heides werden gebruikt om arme gronden te bemesten. Het plaggen van heide gebeurde in de ijzertijd waarschijnlijk nog niet op grote schaal, behalve voor de aanleg van grafheuvels. Het oud oppervlak van de vorstengrafheuvel onder de plaggenophoging laat ook niet zien dat hierin is geplagd, al kan een podzol zich hiervan vrij snel herstellen. Bij de aanleg van het vorstengraf moet echter wel een groot oppervlak zijn ontdaan van zijn heidevegetatie. Stuifmeelonderzoek van de in het heuvellichaam verwerkte plaggen laat zien dat deze in dezelfde vegetatie zijn gestoken als waarop de heuvel werd opgeworpen. Voor de aanleg van een grafheuvel met een diameter van 54 m en een conservatieve hoogte van circa 1 meter, maar met een steile rand, moet circa 15.000 vierkante m zijn afgeplagd. Als dit rond het vorstengraf is gebeurd, dan moet rond het middelpunt van het vorstengraf een cirkel met een straal van honderd meter van zijn begroeiing zijn ontdaan. Op het hoge punt waar de grafheuvel is gelegen, moet dit een indrukwekkende aanblik zijn geweest.

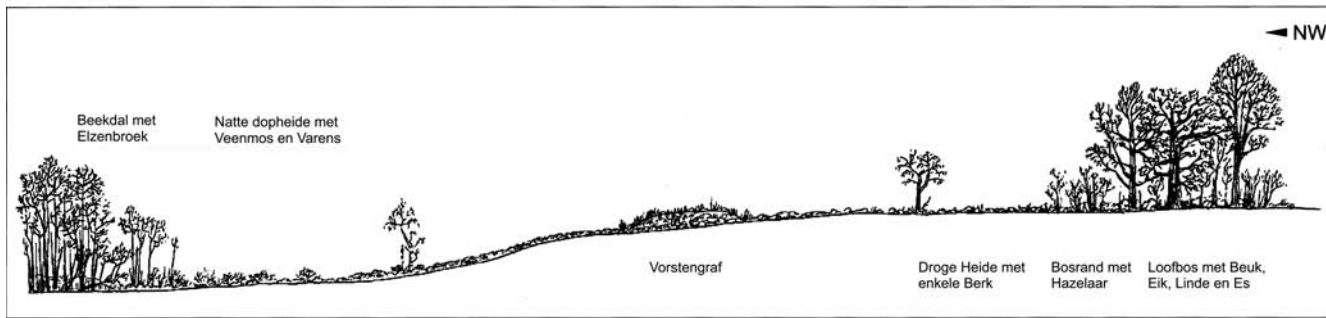
Rond het vorstengraf kunnen we ons dus een heideveld voorstellen. Een belangrijke vraag daarbij is hoe ver de heide zich rond het vorstengraf uitstrekte. Ten noordwesten van het vorstengraf, in het laaggelegen gebied dat we door middel van proefsleuven hebben verkend, moet een elzenbroekbos hebben gelegen. Dit komt tot uitdrukking in de grote hoeveelheid stuifmeel van els in de monsters. De grens van dit elzenbroekbos moet binnen 200 m hebben gelegen (fig. 4.14).¹⁸

Een gemengd loofbos, met soorten als eik, beuk en berk moeten we in het zuiden en oosten situeren, op de hogere gronden waar geen onderzoek is uitgevoerd. Een vergelijking met monsters van een huidige, vergelijkbare,

¹⁶ Kaland 1986.

¹⁷ Groenman-Van Waateringe 1993.

¹⁸ De Kort 1999, 2002.

Figuur 4.14

Reconstructie van het landschap rondom het vorstengraf (uit De Kort 2002)

situatie wijst op een afstand van ongeveer circa 250 m tussen bosrand en het grafveld.¹⁹

De conclusie is dat het heideveld rond het grafveld waarschijnlijk niet veel groter is geweest dan 200 meter naar het zuiden en een zelfde afstand naar het oosten. De tijddiepte van het diagram bedraagt circa 600 jaar. Iedere centimeter vertegenwoordigt daarin circa 30 jaar.²⁰ Opvallend is dat de verhouding bomen ten opzichte van kruiden weinig verandert in de loop der tijd. Met andere woorden: 600 jaar voor de aanleg van het vorstengraf lag hier al een heideveld. Het moment dat het oorspronkelijke bos werd gekapt is dus niet zichtbaar in het diagram. Met andere woorden, ook de oudere grafheuvels werden al in heide aangelegd en sindsdien is het altijd heide gebleven. Het hoger gelegen bos bestond aanvankelijk voor een groot gedeelte uit eik, berk en linde. Deze laatste wordt in de loop der tijd vervangen door beuk. De overgang tussen bos en heide zal gekenmerkt zijn geweest door het voorkomen van hazelaars. Naar het noordwesten zal de heide zijn overgegaan naar een nat broekbos met elzen, dat gevoed werd door kwelwater.

Het onderzoek laat zien dat de heide werd begraaasd door schapen en geregeld werd gebrand. Daarnaast werden plaggen gestoken om grafheuvels op te werpen. Hoewel we dat vanuit een puur economische perspectief kunnen bezien: schaapskudden speelden waarschijnlijk een rol in de productie van wol, kunnen we niet voorbijgaan aan de continuïteit van dat 'landgebruik'. We zien ook elders dat grafmonumenten door de eeuwen heen met respect werden behandeld en bijvoorbeeld niet tot akkerland werden omgevormd en zelden door nederzettingen zijn overbouwd. Het is dus best mogelijk dat er inderdaad sprake was van een vorm van landschapsbeheer en dat de schapen op het kerkhof werden geweid om te voorkomen dat het landschap van de doden en de voorouders langzaam veranderde in bos.²¹

4.4 Nog meer proefsleuven: een 'leeg' landschap²²

In verschillende fasen en verspreid over een aantal jaren is het gebied ten noorden en (noord)westen van het vorstengraf in kaart gebracht. Het gebied omvatte circa 80 ha. Het belang van het onderzoek ligt vooral in het feit dat het de mogelijkheid biedt om een deel van het landschap rondom een van de weinige vorstengraven in Nederland uitgebreid in kaart te brengen. De verwachting was niet direct nieuwe graven aan te treffen, maar eventueel

¹⁹ *Ibid.*

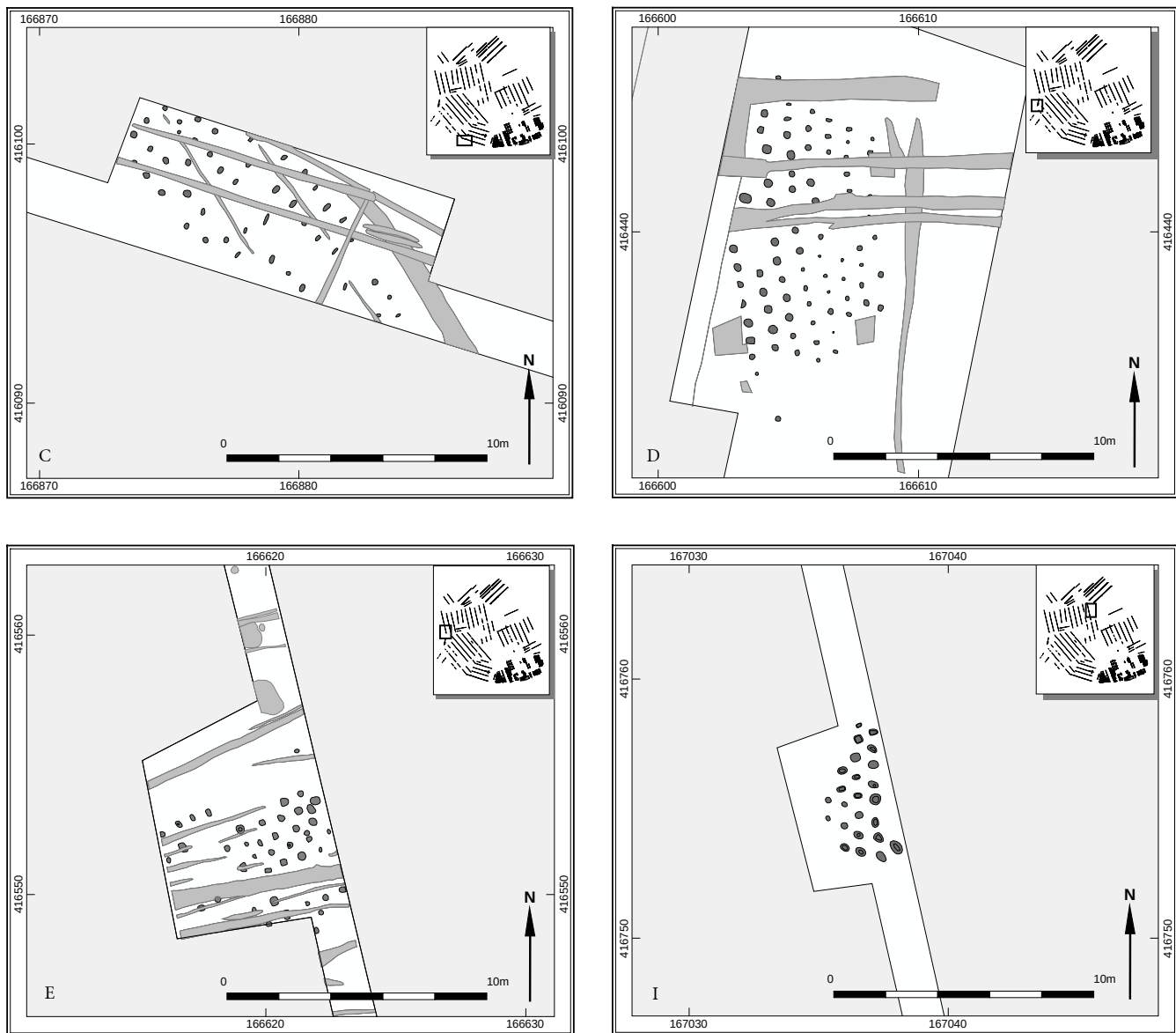
²⁰ Groenman-Van Waateringe 1986.

²¹ Palynologisch onderzoek van het grafveld Zevenbergen leidde tot vergelijkbare resultaten, die dit beeld ondersteunen. De Kort in voorb.

²² Mede gebaseerd op een korte rapportage van het proefsleuvenonderzoek uit 2001, intern rapport Archol, L.G.L. van Hoof.

Figuur 4.15

Overzicht van alle proefsleuven en opgravingsputten Oss-Vorstengrafdonk met aangegeven de sporenclusters

Figuur 4.16

De sporenclusters C, D, E en I

wel een nederzetting of andere bewoningssporen. Het gebied ligt relatief laag en in plaats van grindrijke Maasafzettingen ligt hier het dekzand aan het oppervlak. Op verschillende plaatsen in het gebied liggen natte(re) locaties en depressies. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat het grootschalige proefsleuvenonderzoek maar een gering aantal sporen heeft opgeleverd. Geen daarvan wijst bovendien op een prehistorische bewoning van het gebied. Uit een klein booronderzoek was al duidelijk geworden dat er bij de ontginning vermoedelijk vrij veel van de bovengrond was verdwenen. Niettemin werd een sleuvenonderzoek zinvol geacht omdat de grondsporen door de diepe ijzerinspoeling tot grote diepte zichtbaar waren. Daarom werd, op twee centraal in het gebied gelegen akkers na, het hele terrein verkend, maar met een vrij wijdmazig grid met sleuven op 40-50 m afstand van elkaar. De bedoeling was om dat grid meteen te verdichten zodra er sporen werden gevonden (zie hoofdstuk 3).

4.4.1 Een landweer tussen Heesch en Oss

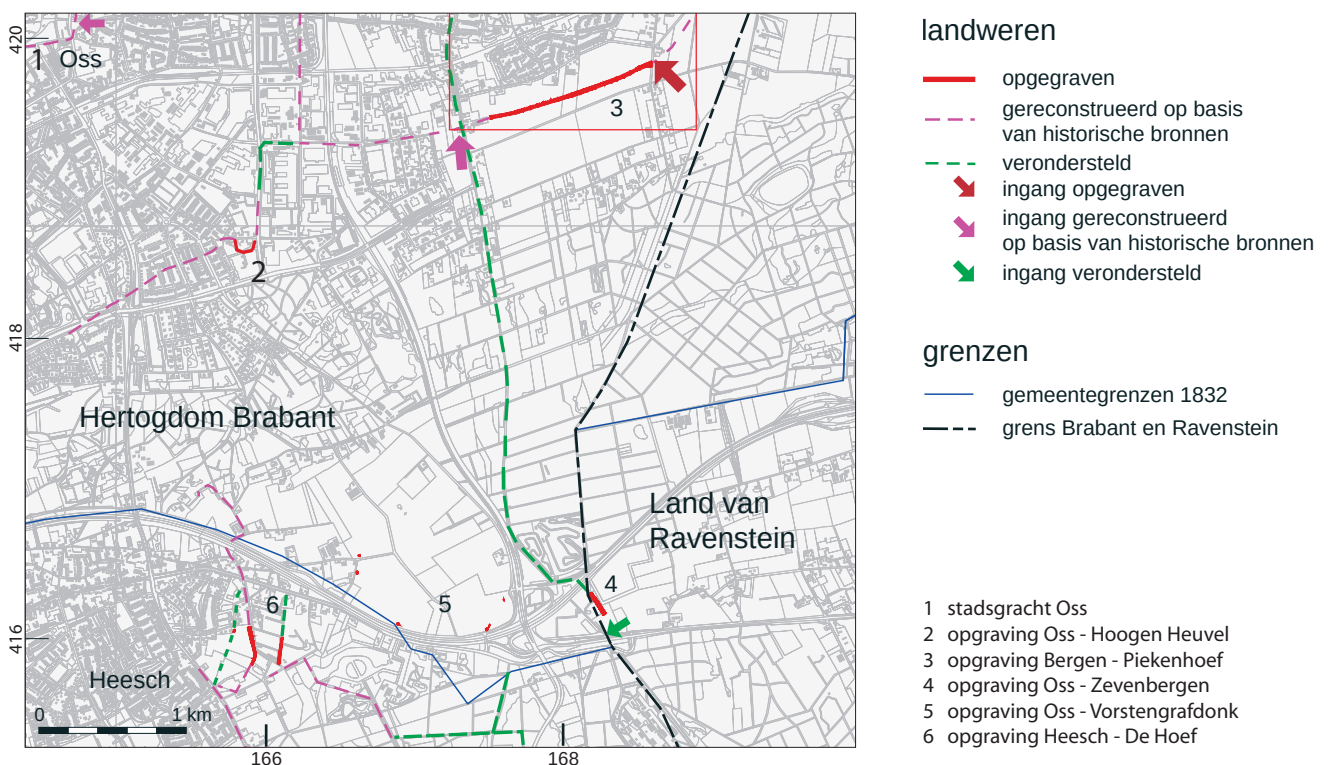
Verspreid over het terrein liggen vijf concentraties met dicht opeen gestelde palen. De clusters vertonen duidelijke, soms licht gekromde, parallelle rijen (fig. 4.15: clusters C, D, E en I; fig. 4.16). Op de eerste locatie (c) worden

zes parallelle rijen palen geflankeerd door een greppel. Op locatie d is sprake van 8 rijen palen, die in ieder geval in het zuiden duidelijk zijn begrensd. Op de derde locatie (d) zijn geen eenduidige rijen te herkennen, deels het gevolg van de sterke verstoring van dit deel van het onderzoeksgebied. Wel is er een duidelijke overeenkomst met de eerste twee locaties. De clusters F en I bestaan enkel uit rijen palen, die echter duidelijke overeenkomsten vertonen met de paalsporen uit de andere clusters.

Hoe moeten we deze configuraties interpreteren? De palen zijn te dicht en te onregelmatig gegroepeerd om aan gebouwconstructies te kunnen worden toegeschreven. Omdat een aantal concentraties vlakbij de wegen ligt die het gebied doorkruisen is in eerste instantie gedacht aan op palen geplaatste vlonders om de toegang tot percelen ook in drassige perioden toegankelijk te maken. Een drietal archeologische onderzoeken in de directe omgeving die na het onderzoek op Vorstengrafdonk zijn uitgevoerd brachten echter vergelijkbare clusters van paalsporen en greppels aan het licht. Verkenningen en opgravingen in Berghem-Piekenhoef (2003;2005), Oss-Zevenbergen (2004) en Heesch-De Hoef (2006) hebben sporenconcentraties opgeleverd die onderdeel uitmaken van zogenaamde landweren.²³ Als we nu de sporenconcentraties in Vorstengrafdonk opnieuw bekijken valt een sterke gelijkenis op tussen de verschillende vindplaatsen. De landweren op de locaties van Piekenhoef, Zevenbergen en De Hoef hebben als karakteristiek element rijen van parallelle palen (variërend tussen 6 en 8), die in de meeste gevallen worden geflankeerd door een of twee greppels. Als we vervolgens kijken naar de topografische kaart uit 1830, valt op dat in de zuidwestelijke hoek van het onderzoeksgebied Vorstengrafdonk de voormalige grens van de gemeenten

Figuur 4.17

Overzicht van landweren ten zuiden van Oss-Heesch op basis van topografische, archeologische en historische bronnen

²³ Berghem-Piekenhoef: Van Hoof en Jansen 2005; Oss-Zevenbergen: Van der Linde en Jansen in voorb.; Heesch-De Hoef: Van Wijk & Goossens 2007.

Heesch en Oss ligt.²⁴ Als we een lijn trekken tussen de concentraties C en D volgt deze min of meer de oude gemeentegrens. Ook op de moderne kadasterkaart is deze grens nog zichtbaar in de huidige percelering (fig. 4.5). Gebaseerd op deze parallellen worden ook de sporenconfiguraties in Vorstengrafdonk geïnterpreteerd als delen van een landweer, die gelegen was op de grens van Heesch en Oss.²⁵ Zeer waarschijnlijk is deze aan het eind van de late middeleeuwen opgericht, gelijktijdig met de landweren van Piekenhoef en Zevenbergen, al hebben we voor het laatste geen directe aanwijzingen.²⁶

4.4.2 (Ontginnings)sporen uit de nieuwe tijd

In het zuidwesten van het gebied is een kleine depressie doorsneden die met plaggen is opgevuld (figuur 4.15: cluster j). Door het ontbreken van vondstmateriaal is het niet mogelijk deze activiteit te dateren. Een mogelijkheid is dat dit is gebeurd tijdens de ontginning van het gebied, in het begin van de 20^e eeuw. Noordelijk van de depressie ligt een smalle, oost-west georiënteerde (stuif)zandrug waarvan de kop is verdwenen door egaliseringsactiviteiten. De proefsleuven die de rug doorsnijden hebben dan ook niets opgeleverd (sleuven 30-32).

Verspreid over het terrein liggen drie locaties met een kleine concentratie greppel- en/of paalsporen (fig. 4.15: clusters G, L en M; fig. 4.18). Locatie G betrof twee paalsporen, een greppeltje en vermoedelijke karrensporen. Locatie L²⁷ betrof twee oost-west greppels, twee paalsporen en nog twee greppels, echter zonder een duidelijke configuratie. Het couperen van een aantal sporen leverde geen vondstmateriaal op, wel werd duidelijk dat we daadwerkelijk met paalkuilen van doen hadden. Een vergelijking met de paalkuilen van de allée onder de vorstengrafheuvel doet vermoeden dat de paalkuilen geen prehistorische datering hebben.

Op locatie M was, naast een aantal greppelsporen, ook een lichte verhoging in het landschap waarneembaar. Het couperen van enkele greppels leverde echter ook hier geen vondstmateriaal op. De greppels hadden bovendien een rechtlijnig verloop zonder enig verband met de ophoging. Ten slotte is het bosperceel in het gebied, het zogenaamde Keltenbos, verkend door middel van enkele boringen en een fysieke inspectie (figuur 4.15: profielopnames). Ook dit heeft geen aanwijzingen opgeleverd voor prehistorische activiteit. In geen van de clusters is een aanwijzing gevonden voor een prehistorische datering van de sporen. Doordat de aangetroffen greppel- en paalsporen geen vondstmateriaal hebben opgeleverd is naast een datering ook een functionele interpretatie moeizaam. Duidelijk is dat de sporen/structuren geen onderdeel hebben uitgemaakt van het prehistorische landschap ten noorden van de grafheuvels. Meer waarschijnlijk moeten we de clusters sporen, samen met de (lineaire) greppelsporen die delen van het gebied doorkruisen, toeschrijven aan de eind 19^e – begin 20^e eeuwse ontginningen en de latere (her)verkavelingen en ontgroningen van het gebied.²⁸

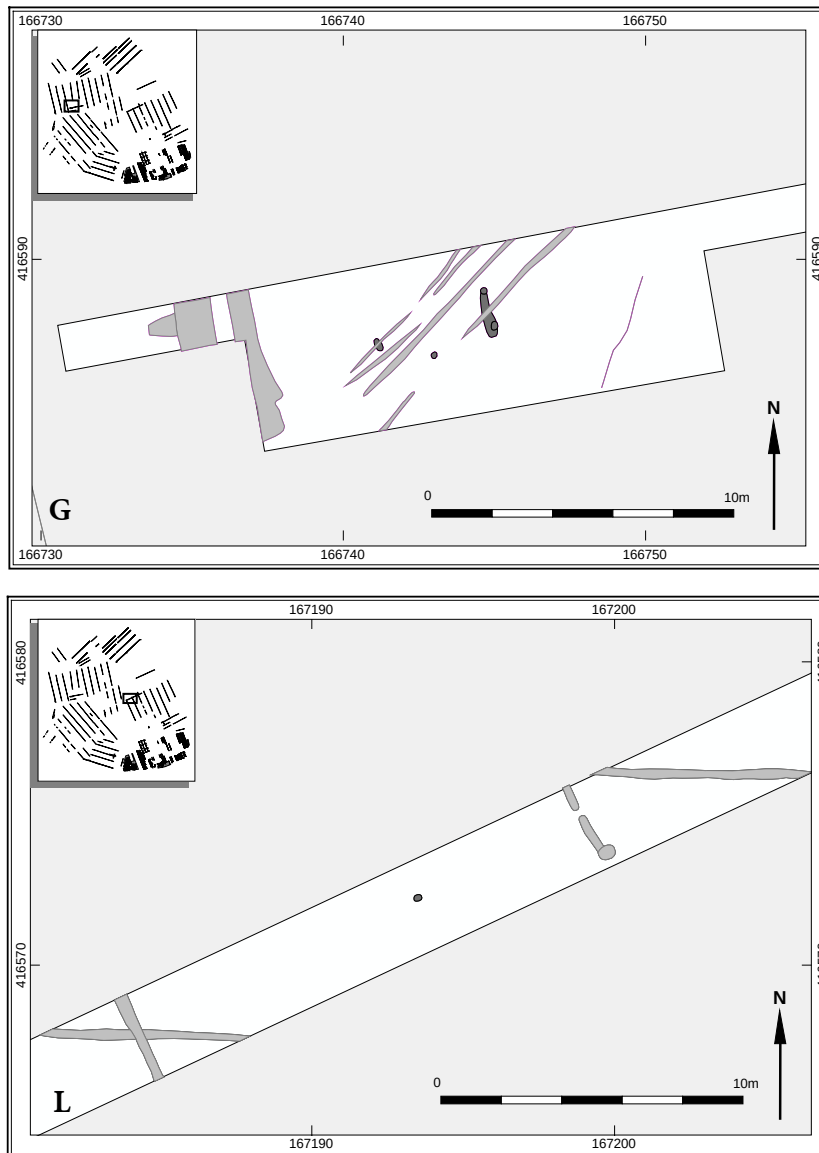
24 Het noordelijke deel van Heesch is na de aanleg van de huidige snelweg (jaren '70) toegevoegd aan de gemeente Oss. De huidige snelweg is daarbij de nieuwe grens geworden tussen beide gemeenten.

25 Het gebied herbergde ook de grens tussen het Hertogdom Brabant en het Land van Ravenstein.

26 Zie Van Hoof & Jansen 2005 voor een uitgebreide bespreking van het fenomeen landweren.

27 Deze locatie is aangesneden bij de laatste fase van het onderzoek in april 2005, bijna 8 jaar nadat we in 1997 de eerste sleuven hebben aangelegd.

28 De ontgroningen betreffen het meest noordelijke deel, onderzocht in 1998, en een perceel centraal in het gebied. Zie figuur 4.15. Dit is geconcludeerd op basis van de landschappelijke

Figuur 4.18
De sporenclusters G en L

Zoals gesteld ligt het belang van het onderzoek met name in een landschap-pelijke inkadering van het grafveld rondom het vorstengraf. Duidelijk is dat het grafveld Vorstengraf in het noorden en noordoosten aan een lager gelegen en vrij nat gebied grensde dat niet geschikt was voor de aanleg van akkers of het bouwen van huizen. Deze gebieden kunnen echter wel in de rituele sfeer een groot belang hebben gehad voor samenlevingen en bijvoorbeeld gebruikt zijn voor het deponeren van objecten als bijlen en zwaarden.²⁹ Aanwijzingen daarvoor zijn niet waargenomen tijdens het proefsleuvenonderzoek, maar dergelijke vondsten zijn moeilijk te traceren omdat zij vaak los verspreid in een gebied liggen. Binnen dit gebied loopt een vrij smalle zandrug die in het recente verleden geëgaliseerd is. Zowel op de kop van de rug, als op de flanken van de rug zijn geen sporen aangetroffen die wijzen op nederzettingsactiviteiten. Door het volledig ontbreken van vondstmateriaal en diepere sporen als kuilen en waterputten is het aannemelijk dat er ook geen nederzetting heeft gelegen. Ook op de hogere en drogere gronden elders in

situatie, door lager gelegen gronden en door mondelinge mededelingen van lokale boeren. Voor het centraal gelegen gebied weten we dat deze ontgraving in 1975 heeft plaats gevonden.

²⁹ Fontijn 2002/03.

Tabel 4.4

Sporenclusters proefsleuven 1998 (1-12); 2001 (1-8); 2001/2002 (1-56); 2005 (100-112)

het gebied (richting noorden en westen) zijn geen sporen van menselijke activiteiten uit de prehistorie waargenomen. Hoewel hier grote oppervlakken, met name in het westen, tot ruim 1 m diepte verstoord zijn en veel bodemprofielen afgetopt, lijkt dit de (pre)historische realiteit te weerspiegelen.

concentratie (zie ook fig. 4.15)	sporen	interpretatie	datering
concentratie c	cluster parallelle palenrijen, met greppel(s)	deel van een landweer	late of post-middeleeuwen
concentratie d	cluster parallelle palenrijen, met greppel(s)	deel van een landweer	late of post-middeleeuwen
concentratie e	cluster parallelle palenrijen, met greppel(s)?	deel van een landweer	late of post-middeleeuwen
concentratie f	enkele parallelle palenrijen	deel van een landweer	late of post-middeleeuwen
concentratie g	enkele parallelle karrensporen	weg?	-
concentratie h	kuil met stenen waterput	erfstructuur?	nieuwe tijd
concentratie i	enkele parallelle palenrijen	deel van een landweer (?)	late of post-middeleeuwen
concentratie j	depressie gedempt met plaggen	egaliserend in het kader van ontginning	begin 20e eeuw
concentratie k	een kuil	solitaire kuil	-
concentratie l	klein cluster van greppel- en paalsporen	ontginning?	begin 20e eeuw
concentratie m	cluster van greppels, met lichte landschappelijke verhoging	ontginning?	begin 20e eeuw

4.4.3 Een bijdepositie uit de bronstijd

Bovenstaande aanname werd in 2003 bewaarheid. Met behulp van een metaaldetector is vlak bij het vorstengraf, in het boven beschreven gebied, een bronzen bijl ontdekt (fig. 4.19).³⁰ Bij nader inzien op nog geen 4 m afstand van een van de proefsleuven. Vanwege het wetenschappelijke belang van de vondst is op de vondstlocatie een kleine opgraving uitgevoerd. In de opgravingsput werden geen prehistorische sporen aangetroffen. Wel werd een aantal dichtgegooide sloten op korte afstand van elkaar gevonden. Verder was duidelijk dat het zand vochtig was, maar er was zeker geen sprake van een ontspringende beek of zo. Het was wel een natte plek, vermoedelijk door kwel. Want juist in dit gebied doet zich overal het verschijnsel kwel voor. Dat was ook nog zichtbaar in de huidige vegetatie die gekenmerkt werd door een vegetatie van russen (*Juncaceae*).³¹

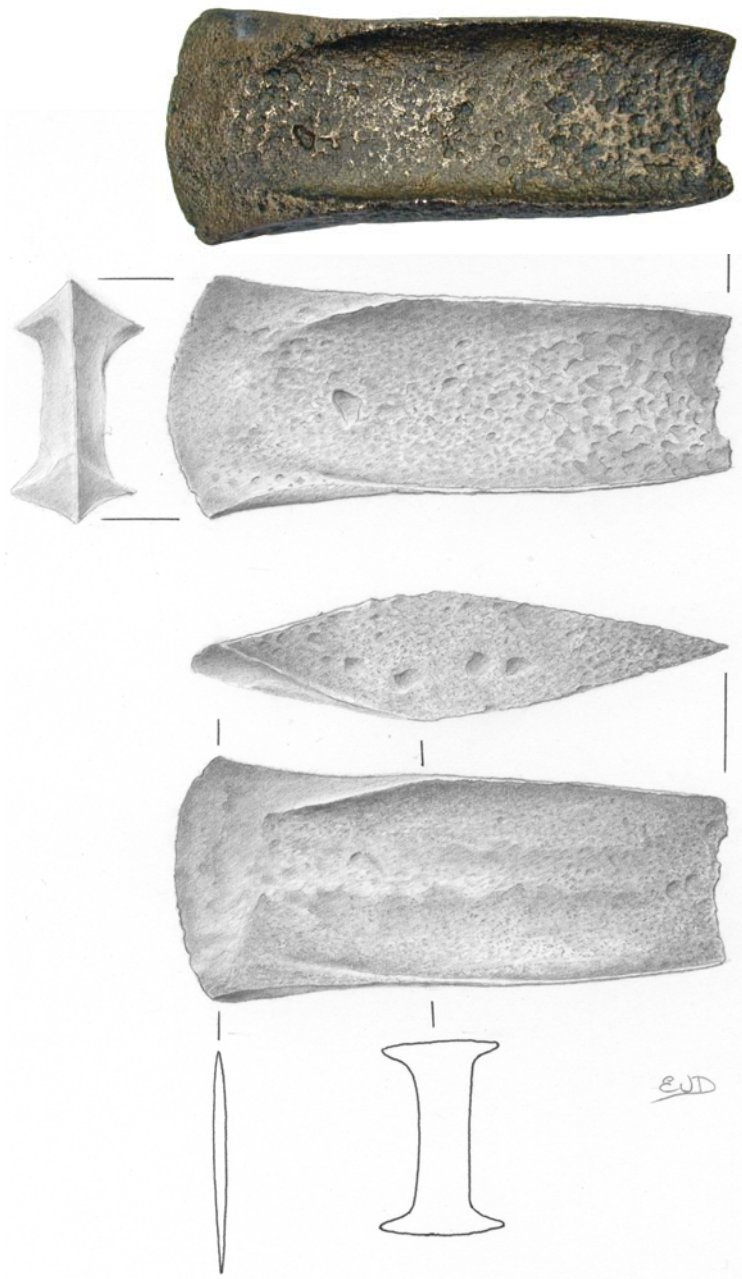
De vondst bleek in de bouwvoor te zitten, boven een dichtgegooide sloot. Ze zal dus wel uit de directe omgeving zijn gekomen, en mogelijk in een ondiep kuiltje zijn begraven. Het is onwaarschijnlijk dat de Oldendorfbijl, die dateert uit de periode 1700-1500 v. Chr. uit een graf komt. Een dergelijke context is voor bronzen in de bronstijd in Zuid-Nederland een grote zeldzaamheid.³² Met vrij grote mate van waarschijnlijkheid gaat het hier dus om een depotvondst. De praktijk van deponering is een bekend fenomeen in de prehistorie. Fontijn betoogt dat verschillende categorieën bronzen op verschillende plaatsen in het landschap worden gedeponerd. Zo zul je wapens zelden of nooit in nederzettingscontext tegenkomen, maar bijvoorbeeld sikkels wel. Zwaarden en speerpunten zijn vooral in Zuid-Nederland vooral in rivieren gedeponerd. Bijlen worden in gevonden in rivieren, maar ook in kleine vennetjes of – zo blijkt nu – lage vochtige gebieden met kwel.³³ Werktuigen als bijlen worden gedeponerd in de omgeving van nederzettingen omdat ze nauw verbonden zijn met de levenscyclus van het gezin en zijn huis. Zij worden gedeponerd in natte gebieden in de directe omgeving van de woonplaats.

³⁰ Met dank aan M. Janssen, Vorstenbosch. Fontijn, Jansen & Fokkens 2004.

³¹ Russen komen met name voor op natte locaties. De veldrus groeit op matig voedselrijke en natte gronden in heidevelden, moerassen, langs beken, in hooilanden en natte duinvalleien.

³² Fontijn 2002.

³³ Fontijn 2002.

Figuur 4.19

Oldendorf-bijl Oss-Vorstengrafdonk (schaal 1:1)

4.5 Archeologische begeleiding gasleiding

In 2004 werd door het onderzoeksgebied een nieuwe gasleiding aangelegd (fig. 4.15). Voorafgaand aan de graafwerkzaamheden is in het gehele tracé van de gasleiding (Vinkel-Ravenstein) een booronderzoek uitgevoerd door RAAP Archeologisch Adviesbureau. Op basis van de resultaten daarvan zijn vier locaties geselecteerd voor een vervolgonderzoek waaronder het gebied ten noordwesten van het vorstengraf van Oss. De aanleiding was de specifieke landschappelijke ligging, er waren in de boringen geen vondsten gedaan.³⁴ Het vervolgonderzoek is uitgevoerd door Archol bv, in januari 2003. Voor het gebied vorstengraf bestond deze uit de begeleiding van de graafwerkzaamheden.³⁵ Hierbij zijn geen archeologische vindplaatsen aan het licht gekomen. Dit was geen opvallende conclusie gezien de resultaten van het eerder uitgevoerde proefsleuvenonderzoek.

³⁴ Robberechts 2002.

³⁵ Van Beek 2004, 31.

5 Oss-Vorstengrafdonk: het onderzoek van de crematieresten

Liesbeth Smits

5.1 Inleiding

In Oss zijn bij opgravingen van de grafheuvel (vorstengraf van Oss) en de directe omgeving daarvan, acht crematiegraven aangetroffen. Het onderzoek van de crematiegraven heeft tot doel om te inventariseren welke individuen hier begraven zijn. Hoeveel individuen zijn hier bijgezet en hoe compleet zijn de crematieresten? Van welk geslacht en leeftijd zijn de personen en is het mogelijk om aanwijzingen te vinden over hun gezondheid en eventuele doodsoorzaak? Zijn de resten in de urnen in een anatomische volgorde gedeponeerd (van voeten naar hoofd of andersom)?

5.2 Het onderzoek

Bij gecremeerd botmateriaal is de samenstelling van het bot veranderd. De organische bestanddelen zijn door de hoge temperaturen verdwenen en alleen het anorganische gedeelte, voornamelijk bestaand uit hydroxyapatiet, blijft over. De kristalstructuur van dit mineraal verandert eveneens. Verbrand botmateriaal heeft te lijden gehad van fragmentatie, vervorming, krimp en breuk, waardoor de determinatie bemoeilijkt kan worden. Wanneer er echter genoeg botfragmenten van een redelijke grootte zijn overgebleven is het in het algemeen wel mogelijk om een leeftijdsschatting, een geslachtsdiagnose en een minimum aantal individuen te bepalen. Het onderzoek naar crematieresten is in twee gedeeltes onder te brengen, namelijk de beschrijving van de crematieresten zelf (verbranding en fragmentatie) en de beschrijving van de fysisch antropologische eigenschappen: determinatie botfragmenten, leeftijd, geslacht, lichaamslengte, minimum aantal individuen en pathologieën.

5.3 De methoden

Beschrijving van de crematieresten

Fragmentatiegraad

De fragmentatiegraad van crematieresten is afhankelijk van verschillende depositionele en post-depositionele processen (o.a. wel of niet bewaren in een urn, blussen). Niet afgekoelde crematieresten zijn erg breekbaar, handelingen als blussen of verzamelen van deze resten zorgen ervoor dat de fragmenten kleiner worden. Er worden verscheidene stadia van fragmentatie onderkend.

Tabel 5.1
Stadia van fragmentatie

stadium	fragmentgrootte in cm
1= zeer klein	< 1,5
2= klein	1,6 - 2,5
3= middel	2,6 - 3,5
4= groot	3,6 - 4,5
5= zeer groot	4,6 en groter

Verbrandingsgraad

De verbrandingsgraad kan men onder andere bepalen aan de hand van de kleur en krimpscheurpatronen van het verbrande bot. Deze kleur is afhankelijk van de duur en de temperatuur van de verbranding. Er worden

verschillende fasen onderkend¹, een verschematiseerde beschrijving volgt hieronder.

kleur	verbrandingsgraad	temperatuur in oC
lichtbruin	0=onverbrand	-
donkerbruin	1=zeer slecht verbrand	<275
zwart	2=slecht verbrand	275-450
grijs	3=middelmatig verbrand	450-650
krijtuit	4=goed verbrand	650-800
oudwit	5=zeer goed verbrand	>800

Tabel 5.1

Verbrandingsfasen

Beschrijving van de fysisch antropologische eigenschappen

Determinatie

Bij het determineren van crematieresten worden vooral de fractie van 10 mm. en groter bekeken, botstukjes kleiner dan 10 mm. kunnen zéér zelden gedetermineerd worden.² Deze kleine fractie wordt wel nagekeken op fragmenten die van belang kunnen zijn voor de leeftijds- en geslachtsbepaling of het minimum aantal individuen (MAI). Bij het recupereren van crematieresten uit het veld wordt bij voorkeur gezeefd over een 1 mm zeef omdat dan de grootste kans bestaat dat de allerkleinste botjes, namelijk de gehoorbotjes die van belang kunnen zijn bij het bepalen van het MAI, bewaard blijven.

Bij de inventarisatie worden de botfragmenten in de volgende skeletregio's onderverdeeld:

- neurocranium hersenschedel
- viscerocranium aangezichtsschedel
- axiaal schouder wervels ribben bekken
 heiligbeen, sleutelbeen
- diafyse extremiteiten armen benen
- epifyse extremiteiten gewrichten van armen en benen

Binnen deze skeletregio's wordt nog eens gekeken of een nauwkeuriger determinatie mogelijk is naar specifiek botstuk (b.v. dijbeen, spaakbeen). Wanneer bij deze determinatie bepaalde beenderen ontbreken hoeft dat nog niet te betekenen dat deze daadwerkelijk niet aanwezig zijn. De mogelijkheid bestaat dat de fragmenten te klein zijn hiervoor.

Geslachtsbepaling

De geslachtsbepaling geschiedt volgens de aanwijzingen van de *Arbeitsgruppe Europäischer Anthropologen* (1979) en maakt gebruik van een aantal kenmerken van de schedel en het bekken die in vorm en grootte verschillen tussen de geslachten. Wanneer achter de geslachtsbepaling een vraagteken staat, bijvoorbeeld 'm?' betekent dit "zeer waarschijnlijk mannelijk", bij twee vraagtekens is de geslachtsbepaling nog onzekerder. Een geslacht toewijzen is alleen bij volwassenen mogelijk. De robustiteit van het post-craniële skelet kan eveneens een aanwijzing zijn voor het geslacht.³

¹ Wahl 1982.

² Maat 1985.

³ Schutkowski & Hummel 1987.

Leeftijdsbepaling

De leeftijdsbepaling bij crematieresten-onderzoek volgt dezelfde richtlijnen als die van het inhumatie-onderzoek. Voor onvolwassenen wordt naar de vergroeiing van de epifysen gekeken,⁴ het eruptiepatroon van de tanden en kiezen,⁵ het aanzien van de symphysis pubica en de sluiting van de schedelnaden endocraniaal⁶ en de facies auricularis⁷ (allebei gewrichtsvlakken aan het bekken), en de ectocraniale sluiting van de schedelnaden.⁸

Lichaamslengteschatting

Voor de lichaamslengteschatting wordt gebruik gemaakt van de grootte van de proximale gewrichten van de humerus (bovenarm), de radius (spaaakbeen) en het femur (dijbeen).⁹

Pathologie

Het onderzoek naar ziekten en ongelukken bij gecremeerde individuen is vanwege de incompleetheid van het materiaal vrij moeilijk. Een beschrijving van de ziekteverschijnselen is vaak het hoogst haalbare.

Figuur 5.1

Crematieresten van de vorst van Oss

5.4 Werkwijze

De crematieresten zijn per vondstnummer, of volgnummer, onderzocht. De crematieresten worden eerst gezeefd over een zeef met ronde gaten van 10 mm diameter. De fractie van groter of gelijk aan 1 cm wordt gedetermineerd. De crematieresten in de verschillende skeletregio's worden gewogen, fragmentatie- en verbrandingsgraad worden vastgesteld. De maximale fragmentgrootte wordt afgerond op een halve cm. Wanneer crematieresten minder dan 1 gram wegen wordt dit afgerond tot 1 gram. De fractie die door de 1 cm zeef valt wordt onderzocht op relevante botfragmenten. Wat overblijft wordt residu genoemd. In sommige gevallen is het residu erg vervuild en moet een schatting gemaakt worden van het gewicht aan crematieresten dat aanwezig is in het residu.

Aanwezige dierenbotten worden van de menselijke crematieresten gescheiden, fragmentatie- en verbrandingsgraad en gewicht worden echter wel genoteerd. Het totaal gewicht aan crematieresten onder aan de tabellen duidt op het totaal zonder de dierlijke botfragmenten.

Andere vondstcategorieën als ijzeren voorwerpen, benen artefacten, aardewerk en glas worden uit de grote fractie gehaald en apart opgeborgen. Uit de kleine fractie worden alleen de redelijk grote objecten verwijderd.

5.5 Resultaten crematierestenonderzoek

Er zijn acht crematies onderzocht in de directe omgeving van het 'Vorstengraf van Oss'. De resultaten zijn in de onderstaande tabel weergegeven. De crematieresten zijn over het algemeen goed verbrand. Het gewicht van de crematieresten varieert afhankelijk van het graftype en de bijzettingswijze. De urngraven bevatten de meeste resten en bovendien de grootste fragmenten. De relatief zwakkere skeletdelen van het axiale

4 Arbeitsgruppe Europäischer Anthropologen 1979.

5 Ubelaker 1984.

6 Acsádi & Nemeskéri 1970.

7 Lovejoy c.s. 1985.

8 Rösing 1977.

9 Rösing 1977.

skelet zijn in de urngraven beter bewaard. In de overige graven waar de crematieresten los in kuil gedeponneerd zijn, zijn voornamelijk de sterkere botten van de schedel en de pijpbeenderen bewaard. Ieder graf bevat één individu. Ook de crematieresten uit D-1 en D-2 behoren tot één individu. In totaal betreft het dus de resten van zeven personen. Zes daarvan zijn volwassen en één persoon is te typeren adolescent. Het geslacht van drie individuen kon niet worden vastgesteld. De overigen zijn allen als (zeer waarschijnlijk) man geïdentificeerd. Over de gezondheid van de groep zijn weinig gegevens. Pathologische verschijnselen zijn alleen waargenomen bij het jonge individu van 14-16 jaar oud. De sterfteleeftijd is over het algemeen jong, dat wil zeggen dat niemand ouder dan 40 jaar is geworden. Bij prehistorische populaties sterven de meeste personen in deze leeftijdsklasse. Aanwijzingen voor dieroffers op de brandstapel zijn er niet omdat er geen dierlijke resten aangetroffen zijn.

graf/spoor nmr.	graftype	gewicht	geslacht	leeftijd
68.57	losse crematie	343	-	20-40
68.59	losse crematie	155	-	volwassene
68.111	losse crematie	111	man?	20-40
68.A	urn	1041	man	24-40
68.B	urn	512	man ??	20-40
68.C	losse crematie	711	man?	20-40
68.D-1	urn	594	-	14-16
68.D-2	losse crematie	123	-	14-16

Tabel 5.3

Resultaten crematieonderzoek
Vorstengrafdonk (zie catalogus)

5.6 Conclusie

In de graven is steeds één individu vertegenwoordigd. Ondanks het feit dat de meeste crematies incompleet zijn, zijn de resten toch representatief voor een individu omdat botstukken van het gehele skelet aanwezig zijn. Vaak zijn de schedeldelen en fragmenten van de schacht van de pijpbeenderen van de armen en de benen aanwezig. De verbrandingsgraad, die geregistreerd is op een faseschaal van 0 tot 5, bedraagt over het algemeen fase 5, dat wil zeggen dat de resten goed verbrand zijn. De inhoud van de urnen is laagsgewijs bestudeerd om een specifieke verzamel-en depositie wijze te achterhalen. Het is gebleken dat de crematieresten en hun positie in de urn niet in relatie staan met de oorspronkelijke anatomie van het skelet. Botfragmenten van het gehele skelet zijn vermengd in de urn bijgezet.

De crematieresten van zes individuen op deze locatie bijgezet. Dit zijn vijf volwassenen, voornamelijk mannen, en één onvolwassene. De meeste volwassenen zijn niet ouder dan 40 jaar geworden. Ziekteverschijnselen op het botmateriaal zijn alleen bij het onvolwassen individu aanwezig. De afwezigheid bij de overigen is waarschijnlijk te wijten aan de fragmentatie en incompleetheit van de crematieresten. Het is niet mogelijk om conclusies te trekken over de doodsoorzaak, de gezondheid en de lichamelijke belasting van deze groep personen. Er zijn geen dieren op de brandstapel meegegeven. Op enkele botfragmenten van één persoon zijn kleine groenverkleuringen te zien. Deze zijn mogelijk het gevolg van de aanwezigheid van metaal (brons?) tijdens de verbranding of in het graf.

5.7 Catalogus

Put 68, spoor 57

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad Fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	14	3	5	Os frontale = voorhoofd Os temporale = slaapbeen + Os pariëtale = wandbeen Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	2	2	5	Orbita = oogkas Os zygomaticum = jukbeen Gebitslementen + Mandibula = onderkaak Maxilla = bovenkaak
Axiaal	4	2	5	Vertebrae = wervels + Costae = ribben Clavicula = sleutelbeen + Scapula = schouderblad Pelvis = bekken Sternum = borstbeen Hyoid = tongbeentje
Diafyse	83	4	5	+ Humerus = bovenarm + Radius = spaakbeen Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen + Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	-	-	-	Gewrichten van: hand/arm voet/been
Residu	250		5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	343			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: Gezien de incompleteheid van de resten is een geslachtsbepaling niet mogelijk.

Leeftijd: De robusticiteit van de fragmenten is een aanwijzing voor een volwassen individu. De schedelnaad Sagittalis (2e traject) is intern en extern open. Dit is een aanwijzing voor een leeftijd van circa 20-40 jaar.

Pathologie: geen

Conclusie: Een zeer gefragmenteerde en incomplete crematie, die één individu vertegenwoordigt omdat delen van het hele skelet aanwezig zijn (hoofd, armen, benen, romp). De resten zijn goed verbrand. De relatief sterkste delen zijn het best bewaard zoals de schedel en de pijpbeenderen. Er zijn geen aanwijzingen voor de doodsoorzaak. Dierlijke resten zijn niet aangetroffen.

Put 68, spoor 59

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	-			Os frontale = voorhoofd Os temporale = slaapbeen Os pariëtale = wandbeen Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	1	1	5	Orbita = oogkas Os zygomaticum = jukbeen + Gebitselementen(wortels) Mandibula= onderkaak Maxilla = bovenkaak
Axiaal	-			Vertebrae = wervels Costae = ribben Clavicula = sleutelbeen Scapula = schouderblad Pelvis = bekken Sternum =borstbeen Hyoid = tongbeentje
Diafyse	70	3	5	Humerus = bovenarm Radius = spaakbeen Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen + Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	-			Gewrichten van: hand/arm voet/been
Residu	84			Div. skeletdelen
Totaal (mens)	155			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: Niet mogelijk

Leeftijd: Een wortel van een premolaar is volledig ontwikkeld. De robuustiteit van de botstukken wijst op een volwassen individu.

Pathologie: geen

Conclusie: Zeer gefragmenteerde en incomplete crematie van een volwassene. Aanwijzingen voor de doodsoorzaak zijn er niet. Er zijn geen dierlijke resten aanwezig.

Put 68, spoor 111

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	20	4	5	Os frontale = voorhoofd + Os temporale = slaapbeen + Os pariëtale = wandbeen + Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	7	2	5	Orbita = oogkas Os zygomaticum = jukbeen + Gebitselementen(wortels) + Mandibula= onderkaak Maxilla = bovenkaak
Axiaal	19	3	5	+ Vertebrae = wervels + Costae = ribben Clavicula = sleutelbeen + Scapula = schouderblad Pelvis = bekken Sternum =borstbeen Hyoid = tongbeentje
Diafyse	40	4	5	+ Humerus = bovenarm Radius = spaakbeen + Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen + Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	9	2	5	Gewrichten van: + hand/arm + voet/been
Residu	20	<1	5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	111			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: man ?

schedelkenmerken

Reliëf Planum Nuchale = +2 (mannelijk)

Processus Zygomaticus = 0 (indifferent)

Leeftijd: De aanwezige epifyse (scapula) is gesloten. De aanwezige schedelnaden (Coronalis en Sagittalis) zijn intern en extern open. Dit wijst op een leeftijd van circa 20-40 jaar

Pathologie: geen

Conclusie: Waarschijnlijk een volwassen man van circa 20-40 jaar. De crematie is zeer incompleet maar wel representatief voor een individu. De resten zijn goed verbrand. Dierlijke resten zijn niet aanwezig.

Put 68, spoor A (urn)

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	11	3	5	Os frontale = voorhoofd + Os temporale = slaapbeen + Os parietale = wandbeen Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	13	3	5	+ Orbita = oogkas + Os zygomaticum = jukbeen + Gebitselementen + Mandibula = onderkaak + Maxilla = bovenkaak
Axiaal	29	3	5	+ Vertebrae = wervels + Costae = ribben + Clavicula = sleutelbeen + Scapula = schouderblad + Pelvis = bekken Sternum = borstbeen Hyoid = tongbeentje
Diafyse	155	4	5	+ Humerus = bovenarm + Radius = spaakbeen + Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen + Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen + Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	23	3	5	Gewrichten van: + hand/arm + voet/been
Residu	810	<1	5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	1041			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: man

Schedelkenmerken: Arcus Superciliaris = +1

Os Zygomaticum = +1

Margo Forma Orbita = +1

Bekkenkenmerk: Sulcus Preauricularis = +2

Incisura (fragment) = +1

Leeftijd: De epifysen zijn gesloten en de schedelnaden (Coronalis en Sagittalis) zijn intern en extern open. Dit wijst op een leeftijd van circa 24-40 jaar.

Pathologie: geen

Conclusie: Vrij complete crematie van man van circa 24-40 jaar. De meeste resten zijn kleiner dan 1 cm. Er zijn kleine groene (metaal?)verkleuringen (stipjes) zichtbaar op sommige fragmenten van het bekken (ilium) en de schedel. Er zijn geen aanwijzingen voor de doodsoorzaak. Dierlijk materiaal is niet aangetroffen.

Put 68, spoor B (urn)

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	19	3	5	+ Os frontale = voorhoofd + Os temporale = slaapbeen + Os pariëtale = wandbeen Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	6	2	5	+ Orbita = oogkas Os zygomaticum = jukbeen Gebitslementen + Mandibula = onderkaak Maxilla = bovenkaak
Axiaal	8	4	5	+ Vertebrae = wervels + Costae = ribben Clavicula = sleutelbeen + Scapula = schouderblad + Pelvis = bekken Sternum = borstbeen Hyoid = tongbeentje
Diafyse	125	7	5	+ Humerus = bovenarm + Radius = spaakbeen Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	4	3	5	Gewrichten van: + hand/arm + voet/been
Residu	350	<1	5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	512			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: Man??

Schedelkenmerken: Arcus Superciliaris = +1

Margo Forma Orbita = -2

Bekkenkenmerken: Sulcus Preauricularis = +2

Leeftijd: De epifysen zijn gesloten. De aanwezige schedelnaden (Coronalis) zijn intern en extern open. De leeftijd bedraagt circa 20-40 jaar.

Pathologie: geen

Conclusie: Vrij incomplete crematieresten van een individu dat mogelijk als mannelijk geassocieerd kan worden van circa 20-40 jaar. Aanwijzingen voor de doodsoorzaak zijn er niet. De resten zijn goed verbrand. De crematieresten zijn gefragmenteerd. In de urnvulling waren grote kiezels aanwezig waardoor de crematieresten waarschijnlijk vergruisd zijn. De meeste resten bevonden zich in de onderste helft van de urn, die laagsgewijs bestudeerd is. Een depositievolgorde die verband houdt met de anatomie van het skelet is niet herkenbaar, dat wil zeggen de resten van diverse skeletregio's zijn vermengd in de urnvulling aangetroffen.

Boven: femur, neurocranium, costae, fibula, metatarsale, radius

Midden: femur, neurocranium, costae, tibia, lacrimale, epifyse

Onderin: femur, neurocranium, costae, scapula, orbita, mandibula, humerus

Put 68, spoor C

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	16	3	5	+ Os frontale = voorhoofd + Os temporale = slaapbeen + Os pariëtale = wandbeen + Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	7	2	5	+ Orbita = oogkas + Os zygomaticum = jukbeen + Gebits-elementen(wortels) + Mandibula= onderkaak + Maxilla = bovenkaak
Axiaal	5	2	5	+ Vertebrae = wervels + Costae = ribben + Clavicula = sleutelbeen + Scapula = schouderblad + Pelvis = bekken + Sternum = borstbeen + Hyoid = tongbeentje
Diafyse	90	4	5	+ Humerus = bovenarm + Radius = spaakbeen + Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen + Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen + Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	3	2	5	Gewrichten van: hand/arm voet/been
Residu	121	<1	5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	711			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: man?

Schedelkenmerken: Margo Forma Orbita = +1

Angulus Mandibula = +2

Leeftijd: De aanwezige epifysen zijn gesloten de suturen (Coronalis en Lambda) zijn open, zowel intern als extern. Dit wijst op een individu van circa 20-40 jaar.

Pathologie: geen

Conclusie: Gefragmenteerde crematieresten van waarschijnlijk een mannelijk individu van circa 20-40 jaar. Vooral de relatief sterkere botfragmenten van de schedel- en de pijpbeenderen zijn bewaard gebleven. De crematieresten uit het blok zijn laagsgewijs bestudeerd. Delen van diverse skeletregio's zijn in beide lagen aanwezig, hetgeen betekent dat er geen depositie volgorde, die verband houdt met de anatomie van het skelet, waarneembaar is.

Laag 1: onder andere neurocranium, diafyse, viscerocranium, wervelfragmenten

Laag 2: onder andere neurocranium, diafyse, orbita, mandibula

Put 68, spoor D-1 (urn)

skeletdeel	Gewicht Gram	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	40	6	5	+ Os frontale = voorhoofd + Os temporale = slaapbeen + Os pariëtale = wandbeen + Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	7	2	5	+ Orbita = oogkas + Os zygomaticum = jukbeen + Gebitslementen + Mandibula = onderkaak + Maxilla = bovenkaak
Axiaal	135	5	5	+ Vertebrae = wervels + Costae = ribben + Clavicula = sleutelbeen + Scapula = schouderblad + Pelvis = bekken + Sternum = borstbeen + Hyoid = tongbeentje
Diafyse	183	6	5	+ Humerus = bovenarm + Radius = spaakbeen + Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen + Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen + Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse	109	8	5	Gewrichten van: + hand/arm + voet/been
Residu	120	<1	5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	594			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: niet mogelijk bij onvolwassen individuen

Leeftijd: Alle aanwezige epifysen zijn open behalve de epifyse van het ellebooggewricht. De dens axis (de draaier = 2e halswervel) is volledig ontwikkeld. De leeftijd wordt op basis van deze kenmerken geschat op circa 14-16 jaar.

Pathologie: Op een fragment van een niet nader te definiëren pijpbeen is ter plekke van de metaphyse een lichte periostreactie zichtbaar. Het bot is hier poreuzer dan normaal en er is een lichte mate van nieuwe botvorming te zien. Dit zou het gevolg kunnen zijn van een ontsteking waarvan de oorzaak niet te achterhalen is. Of dit verband houdt met de doodsoorzaak is onduidelijk.

Conclusie: De crematieresten van een jong individu van circa 14-16 jaar oud. Er zijn aanwijzingen voor een (lichte) ontsteking waarvan de aard onbekend is. De fragmenten zijn goed verbrand en goed bewaard. De urn heeft ook de relatief zwakke botfragmenten beschermd. Er is geen specifieke volgorde van depositie waarneembaar. Onderin: neurocranium, ilium, femur, humerus, ischium
Bovenin: neurocranium, ilium, mandibula, costae, diafyse, phalangen, patella.

Spoor D-2 (crematie boven en rondom de urn)

skeletdeel	Gewicht Gram Laag C-D	Fragmentatie cm.	Verbrandingsgraad fase	Inhoud + = aanwezige fragmenten
Neurocranium	12	3	5	Os frontale = voorhoofd + Os temporale = slaapbeen + Os pariëtale = wandbeen + Os occipitale = achterhoofd
Viscerocranium	1	1	5	Orbita = oogkas Os zygomaticum = jukbeen + Gebitselementen(wortels) Mandibula= onderkaak Maxilla = bovenkaak
Axiaal	1	1	5	Vertebrae = wervels + Costae = ribben Clavicula = sleutelbeen Scapula = schouderblad Pelvis = bekken Sternum =borstbeen Hyoid = tongbeentje
Diafyse	26	4	5	+ Humerus = bovenarm Radius = spaakbeen Ulna = ellepijp + Femur = bovenbeen Tibia = scheenbeen + Fibula = kuitbeen Phalangen = hand/voetkootjes
Epifyse			5	Gewrichten van: hand/arm voet/been
Residu	15		5	Div. skeletdelen
Totaal (mens)	55			
Dierlijk	-	-	-	-

Geslachtsbepaling: Niet mogelijk bij onvolwassenen

Leeftijd: De ontwikkeling van de wortels van het definitieve gebit wijzen op een leeftijd van >12 jaar.

Pathologie: geen

Conclusie: De crematieresten behoren bij het individu in de urn (D-1).

Laag A: <1 gram crematie

Laag B: 0 gram crematie

Laag C: <1 gram crematie

Laag C (in urn): < 1 gram crematie

Laag C-D: <5 gram crematie

Laag C-D: 55 gram (zie tabel)

Laag D (in urn): 30 gram crematie (diafyse en neurocranium)

Laag D (buiten urn): < 5 gram crematie

Crematie uit losse grond: 43 gram, diafyse, neurcranium, axiaal

6 Het vorstengraf van Oss *re-reconsidered*

6.1 Het vorstengraf van Oss

Het archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk had als centraal element het zogenaamde ‘Vorstengraf van Oss’. Dit bijzondere grafmonument uit de vroege ijzertijd speelde een belangrijke rol in de doel- en vraagstellingen (zie hoofdstuk 3). Het huidige onderzoek gaf de mogelijkheid de beperkte kennis over het vorstengraf uit te breiden. Daarnaast was sinds het onderzoek in 1935 bekend dat het vorstengraf onderdeel uitmaakte van een omvangrijkere grafheuvelgroep met een lange tijddiepte. Losse urnen uit de omgeving en waarnemingen van kringgreppels suggereerden bovendien dat het vorstengraf niet het enige graf uit de vroege ijzertijd was. Het huidige onderzoek bood de mogelijkheid deze aannames te verifiëren, en naast de culturele context ook het landschappelijke kader in beeld te brengen.

In dit hoofdstuk wordt op basis van oude en nieuwe gegevens de huidige visie op het vorstengraf van Oss en het omringende grafveld gepresenteerd. Ook het recente onderzoek van het nabijgelegen grafveld Zevenbergen speelt daar een belangrijke rol bij.¹ Beide vormen een belangrijk element in de ontwikkeling van een sacraal landschap, gelegen aan de rand van de Maashorst. De grafvelden kunnen als complementair worden gezien, zonder dat beide clusters fysiek op elkaar aansloten. Ze vormen samen met twee clusters grafheuvels ten zuiden van het vorstengraf een grafheuvellandschap dat zich uitstrekt over een lengte van ruim 1 km.²

Het vorstengraf speelt, mede door het huidige onderzoek van het omringende landschap, een belangrijke rol in onze kennis van het fenomeen vorstengraven in het Nederrijngebied in het algemeen.³ Het gaf de mogelijkheid het onderzoek naar vorstengraven uit de vroege ijzertijd een nieuwe impuls te geven.

6.1.1 De objecten (fig. 6.1)

De interpretatie van het vorstengraf begint bij de objecten. Tabel 6.1 geeft een compleet overzicht van de objecten zoals we die nu kennen.⁴

1 Fokkens, Jansen & Van Wijk.

2 Fokkens, Jansen & Van Wijk, beide rapporten vormen een complementair geheel. Zie ook Fokkens & Jansen 2004. Hier wordt al het idee geponeerd dat beide grafvelden onderdeel uitmaken van een uitgestrekt grafheuvellandschap.

3 Zie Fokkens & Jansen 2004.

4 In vergelijking met het aantal bekende vondsten in 1933 is de lijst sterk uitgebreid, mede dankzij moderne conserverings- en restauratietechnieken (met dank aan Restaura, Haelen). Zie ook Fokkens & Jansen 2004.

Tabel 6.1

Gecategoriseerd overzicht van de grafvondsten uit het vorstengraf van Oss (aangepast naar Fokkens & Jansen 2004, met aanpassingen). Nummers verwijzen naar figuur 6.1

	objecten	categorie
1	bronzen situla	drinkgerei
2	ijzeren zwaard met goudversierd handvat, met weefselresten (doek?)	wapens
3	ijzeren kokerbijl	werktuigen
4	ijzeren mes, met weefselresten (doek?)	
5	slijp- of wetsteentje	
6	twee ijzeren paardenbitten	
7	twee langwerpige bronzen staafjes met versierde uiteinden en centraal gat	paardentuig
8	kruisvormig bronzen sierstuk	
9	twaalf ijzeren ringen	
10	drie massieve bronzen ringen	
11	ijzeren scheermes	persoonlijke verzorging
12	drie spelden bestaande uit bronzen knop en ijzeren pin	kleding
13	verbrand dierlijk bot: ree en paard	etensresten?
14	fragmenten hout, versierd in de richting van de houtstructuur, komvormig	onduidelijk
15	bolvormig bronzen object, met versierde rand (?)	
16	acht bronzen knopjes als versiering van een leren object (leerbeslag?)	
17	rechthoekig ijzeren plaatje met een afgeronde (snij?)zijde	
18	(fragment van) object	
19	ovalevormig ijzeren plaatje	
20	twee bronzen, cirkelvormige objecten	
21	object(en), sterk veroerd	

Figuur 6.1

De vondsten uit het vorstengraf van Oss anno 2007 (zie ook fig. 6.3). Linksonder de vondsten anno 1993. Voor een beschrijving van de objecten zie tabel 6.1 (beide foto's RMO)

Drinkgerei: de *situla*

Als container voor de crematieresten en de grafgiften diende een bronzen urn: een zogenaamde *situla*. Op het moment van de vondst in 1933 waren vergelijkbare bronzen emmers uit dezelfde periode alleen bekend uit Ede en Wijchen.⁵ Ook in de periode daarna is slechts een viertal 'nieuwe' *situlae* uit deze periode in het Nederrijngebied ontdekt: Baarlo, Oberempt (D.), Rhenen en Venlo (fig. 6.2).⁶

De *situla* van Oss maakt dus deel uit van een groep van zeven bronzen vaatwerken uit het Nederrijngebied uit het tweede kwart van de vroege ijzertijd (Ha C-/D1-fase).⁷ De *situlae* zijn oorspronkelijk afkomstig uit de Alpenregio - Centraal-Italië.⁸ De handvatten van het Osse exemplaar vertonen duidelijke reparatiesporen. Daarnaast waren onder een aantal opgezette stukken bronsblik restanten van leer bewaard wat erop wijst dat er ooit een leren hengel aan heeft gezeten.⁹ De reparaties doen vermoeden dat de *situla* lang in gebruik geweest.

Een belangrijke constatering is dat de *situla* van Oss, en in ieder geval ook die uit Ede, Rhenen en Wijchen, zijn gebruikt als urn, een gebruik dat in onze streken heel normaal was, maar in het herkomstgebied zeer uitzonderlijk. Daar werden de bronzen emmers als onderdeel van een drinkservies voor wijn meegegeven als grafgift. Het meest noordelijke voorbeeld daarvan kennen we uit het Ha C graf van Frankfurt-Stadtwald waarin een *situla*, een bronzen zeef en twee aardewerken bekers zijn meegegeven.¹⁰ Het verschil in gebruik impliceert een andere betekenis van het object dan in het oorsprongsgebied. Men was waarschijnlijk echter zeer goed op de hoogte van de oorspronkelijke betekenis van het object.¹¹ We kunnen er dan ook van uitgaan dat ook in onze streken de *situla* een (rituele) betekenis in het dagelijkse leven had en heeft gefunctioneerd als drinkservies bij rituele en/of elitaire drinkgelagen.

Op een bepaald moment, wordt dit gebruik en daarmee de biografie van de '*situla*', conform inheemse traditie, beëindigd met het gebruik als urn, te vergelijken met de gebruikelijke aardewerken urnen. Ook deze laatste hebben waarschijnlijk eerst als gebruiksvoorwerp in het dagelijkse leven (van de overledene?) gefunctioneerd. Met de kostbare bronzen urn werd de hoge status van de bijgezette persoon gerepresenteerd.

Wapens: een Mindelheimzwaard

Het meest in het oog springende object in de *situla* betreft een ruiterswaard. Het zwaard behoort tot het zogenaamde Mindelheim-type, vernoemd naar de eerste vindplaats in Zuid-Duitsland, en dateert uit de late Ha C periode, de 7^e eeuw v. Chr. In deze periode komen vrijwel alleen nog ijzeren (Mindelheim-)zwaarden voor, die hun bronzen voorgangers volledig hebben vervangen. Een omvangrijk deel van de bekende zwaarden is afkomstig uit een grafcontext. Dat is een belangrijke constatering omdat

5 Ede: Pleyte 1877, losse vondst van kleine, bronzen urn met crematie; Wijchen: Roymans 1991, fragmenten van een bronzen emmer, mogelijk gebruikt als urn.

6 Baarlo: Braat 1935; Oberempt en Venlo: Roymans 1991; Rhenen: Van Heeringen 1998.

7 Uit de daaropvolgende Ha D2/3 en Lt A perioden kennen we uit hetzelfde gebied nog zes bronzen vaatwerken, zie Fokkens & Jansen 2004, tabel p. 80.

8 Roymans 1991.

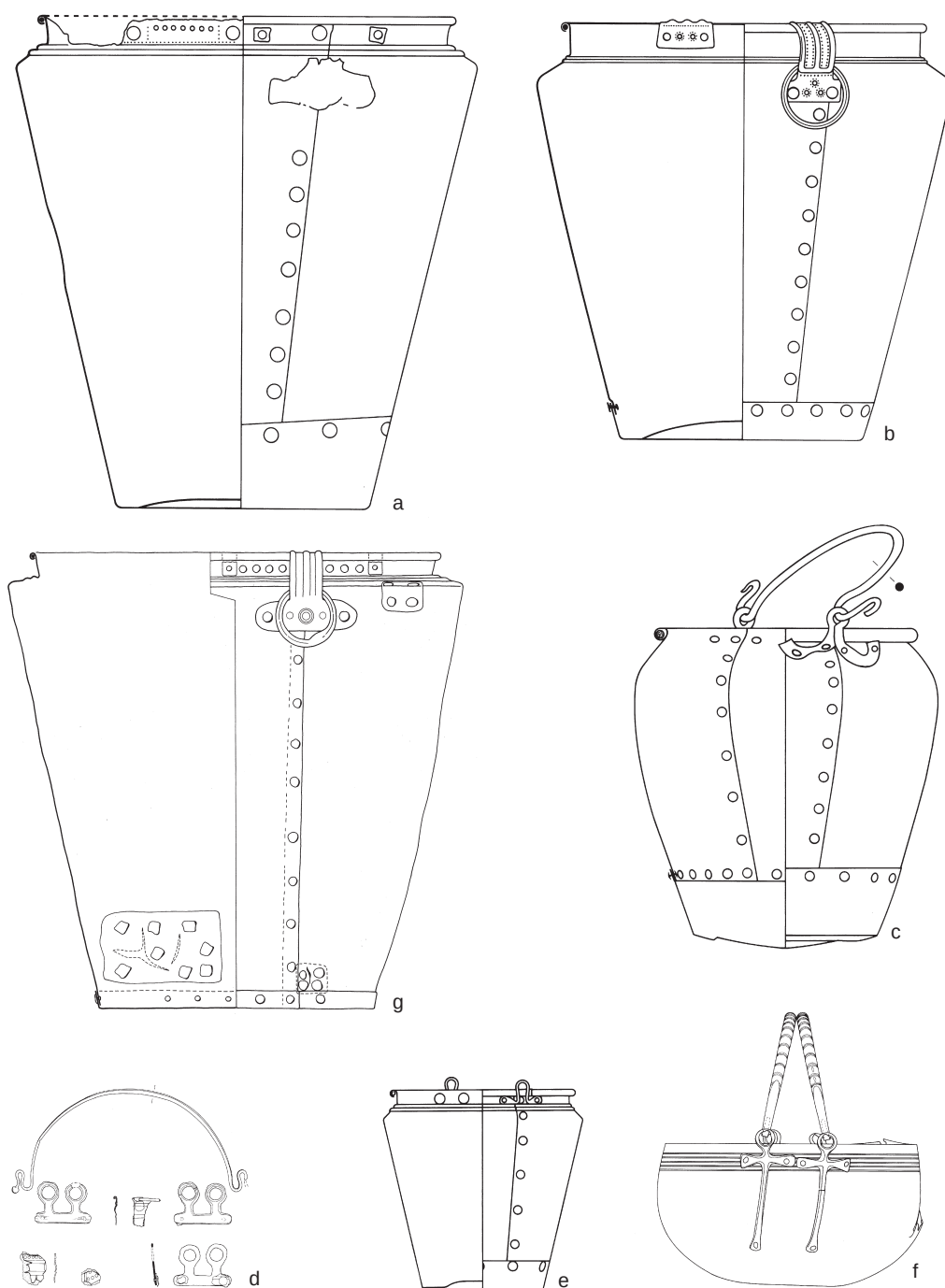
9 De restanten leer zijn 'ontdekt' tijdens restauratiewerkzaamheden in 1993. Zie Fokkens en Jansen 2004. Interessant is dat dergelijke reparaties ook vastgesteld zijn op de *situlae* van Ede, Baarlo en Rhenen.

10 Fischer 1979.

11 Roymans 1991, 61.

Figuur 6.2

De zeven situlae uit het
Nederrijngebied: 1 Baarlo, 2
Oberempt (D), 3 Rhenen, 4 Oss, 5
Wijchen, 6 Ede en 7 Venlo (schaal
1:7)

het een breuk betekent met een eeuwenoude traditie om zwaarden en wapens in het algemeen in rivieren en moerassen te deponeren. Uit de late bronstijd kennen we vele honderden zwaarden, die gedeponerd zijn in rivieren en in moerassen.¹² Het creëren van een martiale identiteit in het grafrituëel was in deze periode hoogst ongebruikelijk. Rond de 8^e eeuw v. Chr. worden in Zuid-Nederland en België voor het eerst wapens in een graf meegegeven, zoals dat ook in het centrale Hallstattgebied gebruikelijk was.¹³ Er lijkt daarbij sprake van een geleidelijke overgang, want gedurende een korte periode komen deze objecten in beide contexten voor.¹⁴ Gedurende de Ha C/D1 vormt het zwaard een regelmatig voorkomend element in

¹² Roymans 1991; Fontijn 2002/03.

¹³ Roymans 1991.

¹⁴ Zie onder meer Fontijn 2002/03.

Figuur 6.3

De kleine(re) vondsten uit het vorstengraf van Oss in detail. Voor een beschrijving van de objecten zie tabel 6.1

vorstengraven, daarna verdwijnt 'het' weer. Vanaf dan wordt het spectrum van grafgiften in vorstengraven gedomineerd door speerpunten, dolken en *torques*.¹⁵

Een opmerkelijk verschil is dat de zwaarden in depots ongeschonden zijn, vaak met beschadigingen van het gebruik er nog op, terwijl ze in graven altijd moedwillig vernield zijn: gevouwen, gebroken of, zoals het zwaard van Oss, (krom)gesmeed.¹⁶ Het zwaard eindigde zijn levensloop dus niet in de vorm waarin het ooit gediend moet hebben. Het werd bewust onbruikbaar gemaakt.

Werktuigen: een bijl, mes en slijpsteen

De bijl betreft een eenvoudige ijzeren kokerbijl met een (min of meer) ronde opening. De (bronzen) kokerbijlen hebben hun oorsprong in de late bronstijd. In de vorstengraven van Rhenen en Wijchen zijn vergelijkbare bronzen bijlen meegegeven. Van de bijl uit Wijchen weten we met zekerheid dat deze op de brandstapel is (mee)verbrand.¹⁷ In de vroege ijzertijd worden de bronzen bijlen langzamerhand vervangen door ijzeren equivalenten. De bijl in het vorstengraf van Oss is daar een voorbeeld van. De door Holwerda beschreven fragmenten van vermoedelijke dolken werden door Modderman geïdentificeerd als een dolk en een mes. Daarnaast reconstrueert hij nog een drietal messen.¹⁸ Bij de restauratie in 1993 blijft echter nog maar één mes (in meerdere delen) over, het vermoede deel van een dolk blijkt een onderdeel (de punt) te zijn van het *Mindelheim*zwaard. Daarmee werd ook direct de veronderstelling uitgesloten dat de dolk een fragment van een antennezwaard zou zijn.¹⁹ Ten slotte is er nog een slijp- of wetsteentje aangetroffen, dat we als zodanig ook als werktuig kunnen interpreteren. Mogelijk vormde bijl, mes en slijpsteen een vaste set objecten.

Persoonlijke verzorging: een scheermes

Een van Moddermans' messen bleek bij nader onderzoek een scheermes te betreffen. Het vormt daarmee een uitzonderlijke vondst omdat scheermessen zelden voorkomen in vroege ijzertijd (vorsten)graven.²⁰ Dit

¹⁵ Fokkens & Jansen 2004, tabel p. 80.

¹⁶ Fontijn & Fokkens 2007.

¹⁷ Glasbergen & De Laet 1959.

¹⁸ Modderman 1964.

¹⁹ Warmenbol 1993, 104.

²⁰ Fontijn 2002/03, 203; noot 4.

in tegenstelling tot rijke graven uit de bronstijd waarin scheermessen en pincetten regelmatig voorkomen, en worden geïnterpreteerd als mannelijke toiletobjecten voor de verzorging van het lichaam.²¹ Dit laatste kunnen we ook veronderstellen voor het object in het vorstengraf van Oss.

Paardentuig: bidden en tuigversiering

De grafinventaris bevat een tweetal paardenbitten die ‘ontdekt’ zijn tijdens het heronderzoek in 1964. Beide zijn incompleet maar goed reconstrueerbaar. De bidden bestaan uit twee tot staaf getordeerde ringen. Deze waren in elkaar gehaakt en zaten in de mond van het paard. Aan beide zijden bevinden zich gekromde staafjes die het bit op zijn plaats moesten houden. Hieraan waren vermoedelijk de teugels bevestigd. Een belangrijke constatering is dat er sprake is van twee paardenbitten. Dit kunnen we interpreteren als een *pars pro toto* voor een kar met een tweespan paarden. Voor het berijden van een paard voldoet een enkel paardenbit. Overigens zijn er in het Nederrijng gebied maar twee graven met paardentuig én wagenonderdelen uit Ha C/D1 bekend: Wijchen en Rhenen.²²

Een twaalfstal ijzeren ringen, twee langwerpige bronzen staafjes, een kruisvormig bronzen sierstuk en drie massieve bronzen ringen hebben vermoedelijk deel uitgemaakt van het paardentuig.²³

Kleding: spelden

Modderman beschrijft een tweetal bronzen objecten als mogelijke kledingspelden. Het onderzoek in 1993 leverde nog een derde (compleet) exemplaar op. Het betreffen afgeplatte bronzen ‘bollen’ met aan de onderzijde (een deel van) een ijzeren pin of speld. Dit type kledingspeld komt al voor in de late bronstijd en wordt in het algemeen omschreven als zogenaamde *Bombenkopfnadeln*. Warmenbol vermeldt twee parallellen uit Saint-Vincent (België) en concludeert dat de spelden van Oss en Saint-Vincent in de (vroeg) Ha D fase moeten dateren.²⁴

Etenswaar: dierlijk verbrand bot

Tussen de crematieresten werden enkele fragmenten verbrand dierlijk bot gevonden, afkomstig van paard en ree. Verbrand dierlijk bot wordt regelmatig aangetroffen tussen crematieresten, en kan mogelijk worden gezien als de restanten van een meegegeven maaltijd. Opmerkelijk is wel dat het paard in de prehistorie in het algemeen niet werd beschouwd als voedselbron.

Doeken: fragmenten weefsel

De urn bevatte een aantal voorwerpen van organisch materiaal. Een deel daarvan kon door Modderman niet nader worden beschreven of geïnterpreteerd. Alleen het onderzoek van weefselresten leverde nog wat nieuwe informatie op. Niet alleen om het handvat van het zwaard zijn weefselresten aangetroffen, ook rond de verschillende delen (inclusief de punt) van het zwaard, tegen het mes aan en los verspreid door de urn. Omdat ze – net als de overige vondsten – niet verbrand zijn, moet het gaan om weefsels, die na de dodenverbranding in de grafurn (de *situla*) terecht

²¹ Treherne 1995.

²² Wijchen: Pare 1991, 346; Rhenen: Van Heeringen 1998. Een derde voorbeeld, Nijmegen-Traianusplein (Bloemers 1986) dateert uit Ha D3/Lt A.

²³ Zie ter vergelijking de inventarissen in Pare 1991.

²⁴ Warmenbol 1993, 104.

zijn gekomen. We hebben dus niet te maken met restanten van kleding die gedragen werd door de overledene. Een parallel kunnen we maken met vorstengraven in Zuid-Duitsland, per slot van rekening het herkomstgebied van een aantal objecten. Voor verscheidene *Furstengräber* bestaan hier aanwijzingen dat de grafinventaris ingewikkeld is in doeken. Voorbeelden zijn de vorstengraven van Hochmichele en Hochdorf in Zuid-Duitsland, beide iets jonger gedateerd dan het vorstengraf van Oss, waar de grafgiften en overledene zijn gewikkeld in doeken.²⁵

Onduidelijk: overige objecten

Van een aantal metalen objecten blijft de oorspronkelijke functie (vooralsnog) onbekend: een (fragment van een) ijzeren plaatje, een bronzen bolvormig object, een ovalen plaatje, twee bronzen objecten en een fragment brons. Acht bronzen knopjes zijn als mogelijk leerbeslag geïnterpreteerd.

Ten slotte bevatte de urn ook een aantal fragmenten hout, waarvan een deel is versierd met inkerfingen, en twee kleine fragmenten verbrand en bewerkt bot. De fragmenten hout zijn mogelijk onderdeel van een versierde houten schaal of bord. Voor de fragmenten bot is het moeilijk vast te stellen wat de functie is geweest. Wel zijn er parallellen uit een midden- of late bronstijd na-bijzetting in grafheuvel 8 in het nabijgelegen Zevenbergen en in het centrale graf van heuvel 5 van Toterfout.²⁶

Crematieresten

Naast de vondsten bevatte de *situla* ook crematieresten. In 1960 zijn deze voor de eerste maal onderzocht door J. Huizinga. Hij concludeerde dat er sprake was van één gecremeerd volwassen individu, met een middelbare leeftijd (maximaal 50 jaar). Een geslachtsdiagnose was niet mogelijk, wel was er sprake van een verbening van de wervelkolom die de persoon een sterke beperking in zijn bewegingen moet hebben bezorgd.

In 1993 zijn de crematieresten aan een nieuw onderzoek onderworpen door E. Smits. Zij concludeert dat we hebben te maken met een mannelijk individu met een minimumleeftijd van 24 jaar.²⁷ De door Huizinga geconstateerde afwijking aan de wervelkolom kon worden bevestigd. Het gaat om een vergroeiing van de ruggenwervel, als gevolg van een verbening van de wervelkolom. Met andere woorden: de man was inderdaad beperkt in zijn bewegingen, hij kon moeilijk lopen en geen zware arbeid verrichten.²⁸

Interessant is de ontdekking dat tussen de crematieresten ook verbrande fragmenten van een aantal dieren aanwezig zijn. Een fragment van het dijbeen van een paard, een fragment van de gewei knobbel van een ree en een fragment van een onbekend middelgroot zoogdier. Mogelijk hebben we daarbij te maken met de resten van meegegeven etenswaren. Ten slotte concludeert Smits dat het overgrote deel van de crematieresten van het skelet zijn verzameld en in de urn gedeponeerd. De bronzen urn heeft vervolgens voor een goede conservering gezorgd.

25 Biel 1985.

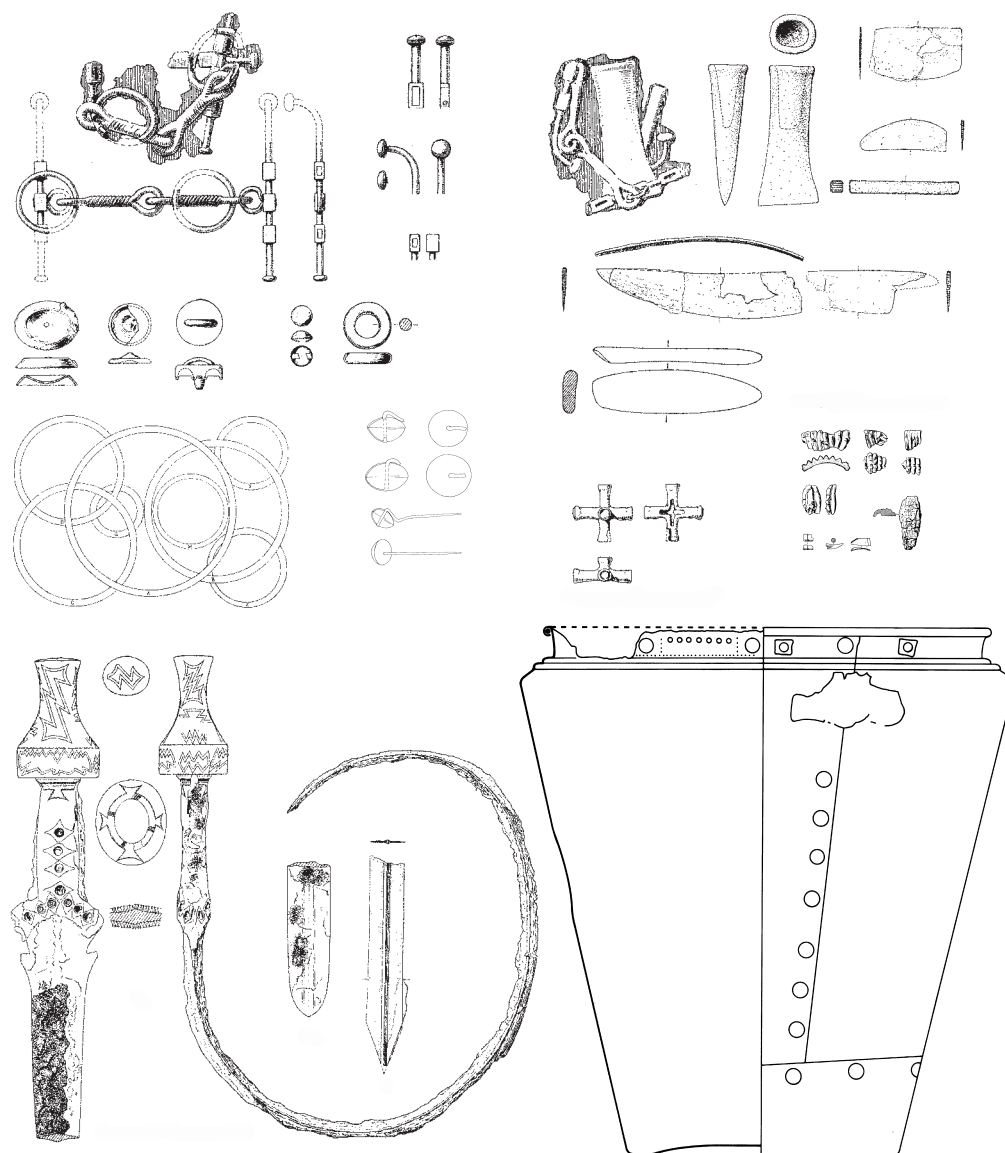
26 Zevenbergen: Verwers 1966; Toterfout: Glasbergen 1954, p. 46 (pl. XII, 43a/b).

27 Smits e.a. 1995. De hechting en de degeneratie van het schaambeent (pubic symphysis) en het gehooroppervlakte (auricular surface) wijzen op een volwassen individu tussen ± 40 tot 60 jaar. Een onafhankelijk uitgevoerd histologisch onderzoek wijst echter in de richting van een leeftijd tussen 20 en 34 jaar.

28 Smits e.a. 1995. Deze aandoening staat tegenwoordig bekend als: *diffuse idiopathic skeletal hyperostosis* (DISH). Deze ziekte is geassocieerd met oudere mensen, zodat we ook 'onze vorst' toch tussen 40 en 60 kunnen schatten.

Figuur 6.4

De objecten uit het
Vorstengraf van Oss zoals ze
zijn getekend in 1964 (schaal
1:6)

6.1.2 Datering van het vorstengraf

De datering van de oudste Gündlingenzwaarden komt uit een grafveld gevonden in Neerharen-Rekem (B.). Graf 72 uit dit grafveld, met onder meer drie zwaarden van het Gündling type, is gedateerd tussen 840 en 795 v. Chr., dat wil zeggen vroeg in Ha C.²⁹ Het markeert daarmee het begin van de ijzertijd in onze streken, circa 825 v. Chr. Dat is ruim 200 jaar voor de datering die we tegenwoordig aanhangen voor het vorstengraf van Oss. Op basis van typologische overwegingen die voornamelijk betrekking hebben op de *situla* en het Mindelheimzwaard werd het Osse vorstengraf tot voor kort gedateerd in de 7^e eeuw v. Chr., Ha C.³⁰ Een recente herinterpretatie van de grafinventaris geeft een latere datering van de rijkere graven van Oss en ook Wijchen: laat Ha C/D1, 625-575 v. Chr. (fig. 6.3).³¹

29 Lanting and Van der Plicht (2001/2002) publiceerden een ¹⁴C-datering van gecremeerd bot uit het graf van Neerharen 2675 ± 40 BP (GrA-17787/19062). Gecalibreerd met Oxcal v3.8 geeft dat een datering van 840 tot 795 v. Chr. met 95.4 % waarschijnlijkheid.

30 Pare 1991; Roymans 1991.

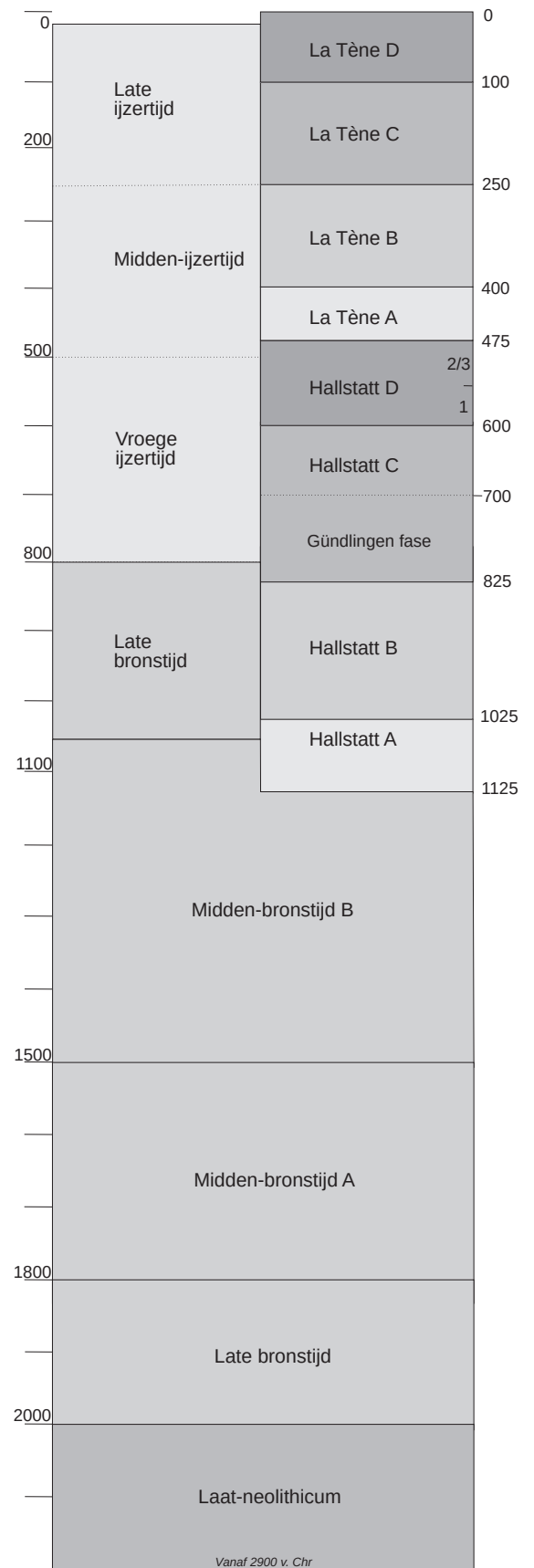
31 De kledingspelden, maar ook het Mindelheimzwaard alsook de *situla* 'met schouderribbels' zouden goed in de eerste helft van de 6e eeuw (kunnen) dateren. Warmenbol 1993; Fokkens & Jansen 2004.

6.2 Ontwikkeling van het grafveld Vorstengraf

Het oudste graf in het grafveld dateert uit de midden-bronstijd A (1800-1500 v. Chr.) en ligt letterlijk onder het vorstengraf (fig. 6.4).³² De grafheuvel is aangelegd ongeveer 150 m ten noordoosten van een heuvel uit de klokbekerperiode (2300-2000 v. Chr.), op de flank van een droogdal (fig. 6.7; 6.8). Binnen een ringsloot met een diameter van 16 m is een heuvel opgericht waaronder een gecremeerde persoon is bijgezet in een urn. Van de bijzetting en urn is vrijwel niets bewaard gebleven, behalve de bodem van de pot (zie ook hoofdstuk 4).³³

Uit de midden-bronstijd B (1500-1100 v. Chr.) dateren twee grafheuvels, 50 m ten westen van de midden-bronstijd A grafheuvel.³⁴ Beide worden omgeven door meerdere paalkransen. Een van de heuvels bevatte een na-bijzetting, een bekend fenomeen voor deze periode, waarbij in het bestaande heuvellichaam een dode wordt bijgezet. In het laat-neolithicum en het eerste deel van de bronstijd werden in het centrum van bestaande heuvels ook regelmatig doden bijgezet waarbij de betreffende heuvel echter werd opgehoogd. In dat geval spreken we van primaire begravingen.

Opvallend is dat de locatie honderden jaren als begraafplaats in gebruik is geweest en er toch maar een relatief klein aantal grafheuvels ligt. Het is echter bekend dat in het neolithicum en de bronstijd lang niet iedereen begraven werd op een voor ons nu nog zichtbare manier.³⁵ Dat wil zeggen, men had niet één vaste begraafplaats voor alle doden. Daarnaast weten we dat de nederzettingen uit deze perioden regelmatig werden verplaatst.³⁶ Ondanks dat het terrein langere perioden niet werd gebruikt om doden te begraven, bleef het niet onbeheerd. Uit palynologisch onderzoek werd duidelijk dat de heide werd begraasd met schapen en soms ook gebrand (zie paragraaf 4.3). Dit bleek ook uit het palynologisch en micromorfologisch onderzoek van Zevenbergen. Voorbeelden hier waren een houtskoollaag tussen twee heuvelperioden in het profiel van heuvel 4 en het uitgeworpen zand van de kuil onder heuvel 2.³⁷ Met het 'beheer' van het gebied werd een regeneratie van bos tegengehouden, waarmee de heuvels (bewust) zichtbaar werden gehouden.

Figuur 6.5

Dateringstabel voor de late prehistorie met de aanduidingen Hallstatt en La Tène

32 Fokkens 1997.

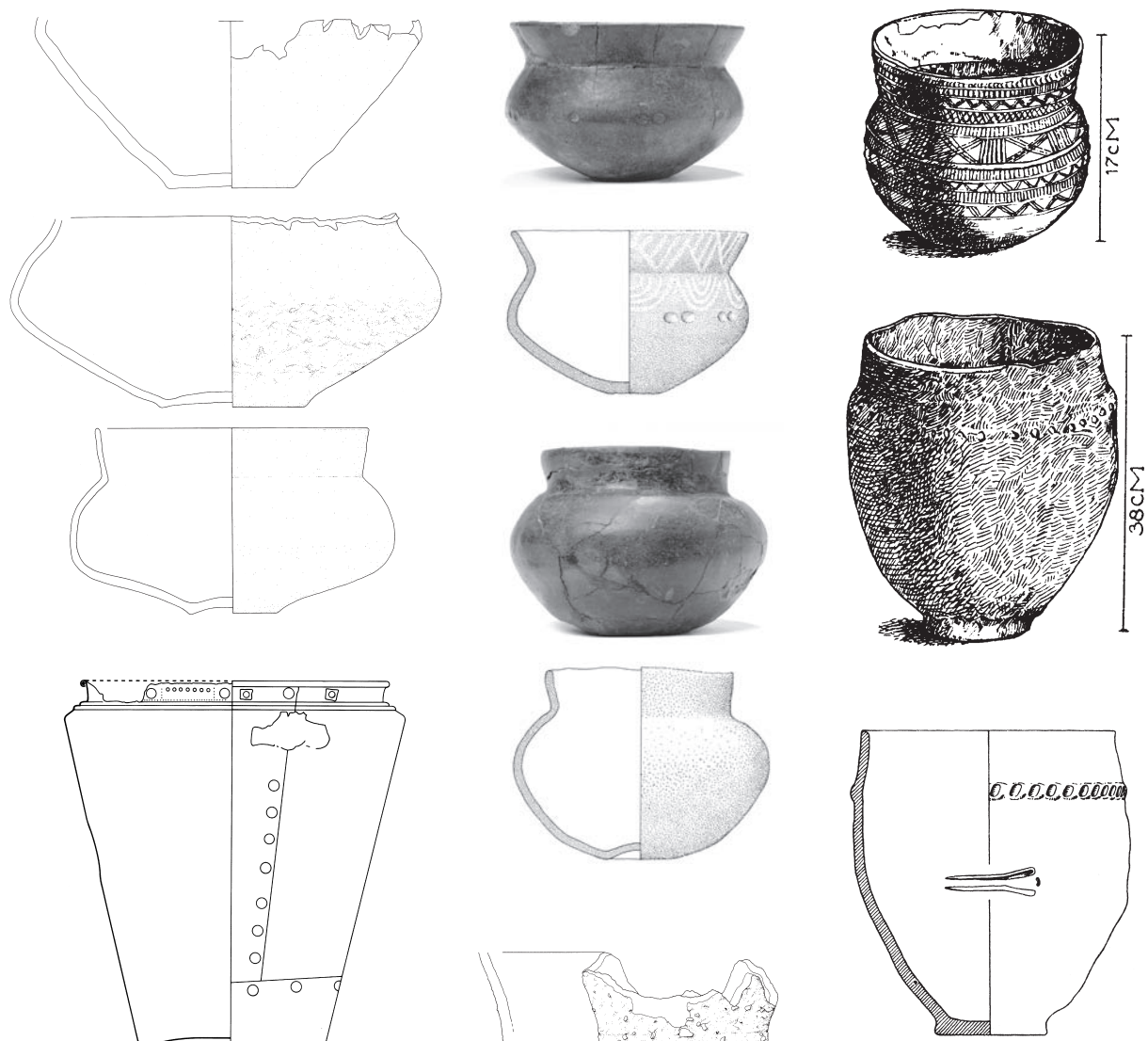
33 Fokkens & Jansen 2004.

34 Bursch 1937.

35 Theunissen 2000; Lohof 1991.

36 Voor de relatie tussen grafheuvels en nederzettingen zie o.a. Fokkens 1991; Bourgeois & Arnoldussen 2006.

37 De Kort in voorb.; Exaltus in voorb.

Figuur 6.6

Overzicht van de urnen uit het grafveld
Vorstengraf (niet op schaal)

(heuvel)nmr.	structuur	graf	omvang	datering
heuvel 1	-	schråghalsurn met beschildering	-	vroege ijzertijd
heuvel 2	-	urn	-	vroege ijzertijd
heuvel 3	-	urn	-	vroege ijzertijd
heuvel 4	-	urn	-	vroege ijzertijd
heuvel 5	-	urn	-	vroege ijzertijd
heuvel 6	kringgreppel	(bodem) urn	14 m	midden-bronstijd A
heuvel 7	kringgreppel	bronzen urn met bijgiften	53 m	vroege ijzertijd, Ha C/D1
heuvel 8	driedubbele palenkrans	gestrekt lijksilhouet	7 m	midden-bronstijd B
(tumulus I)	meerdere fasen?	-	7 m	midden-bronstijd B
heuvel 9	drie- tot zesdubbele palenkrans	lijksilhouet?	> 5,5 m	midden-bronstijd B
(tumulus II)	meerdere fasen?	-	> 5,5 m	midden-bronstijd B
	ovale greppel of nabijzetting?	urn met crematie	10 bij 15 m	midden-bronstijd B
heuvel 10	losse vondst	urn	-	-
heuvel 11	kringgreppel	-	5 m	vroege ijzertijd
heuvel 12	kringgreppel	-	6 m	vroege ijzertijd
heuvel 13	kringgreppel	-	16 m	vroege ijzertijd
heuvel 14	greppel afgerond rechthoekige vorm	grafmonument?	35 m	vroege ijzertijd
heuvel 15	-	urn	-	vroege ijzertijd
heuvel 16	kringgreppel met opening zuidoosten	crematie	10 m	vroege ijzertijd
heuvel 17	kringgreppel met opening zuidoosten	crematie	7 m	vroege ijzertijd
heuvel 18	kringgreppel	crematie met scherven	11 m	vroege ijzertijd
heuvel 19	vlakgraf	schråghalsurn	-	vroege ijzertijd
heuvel 20	vlakgraf	schråghalsurn	-	vroege ijzertijd
heuvel 21	vlakgraf	urn	-	vroege ijzertijd
heuvel 22	vlakgraf	crematie	-	vroege ijzertijd

Tabel 6.2

Overzicht van de grafmonu-
menten uit het grafveld Oss-
Vorstengraf

Vorstengraf

De late bronstijd wordt gekenmerkt door een fundamentele verandering in het grafbestel. Vanaf nu wordt vrijwel iedereen in het grafveld begraven, waarbij de meeste graven zichtbaar zijn in de vorm van lage kleine heuveltjes, vaak omgeven door een ondiepe greppel, al dan niet met een opening. We hebben niet kunnen vaststellen of er al een urnenveld is ontstaan in de late bronstijd, tussen 1100 en 800 v. Chr. Er zijn in ieder geval nauwelijks aanwijzingen voor. Duidelijk is wel dat er in de vroege ijzertijd een klein urnenveld is aangelegd ten zuidoosten van de midden-bronstijdheuvels. De urnen die gevonden zijn voorafgaand aan de vondst van het vorstengraf, de kringgreppels die opgetekend zijn in 1972 en de kringgreppels en vlakgraven uit ons eigen onderzoek, vormen gezamenlijk de overblijfselen van een urnenveld uit de vroege ijzertijd, de periode waaruit ook het vorstengraf dateert. De omvang van dit urnenveld is niet meer vast te stellen. Opvallend is wel het 'open' karakter van het urnenveld. Urnenvelden in bijvoorbeeld de Kempenregio worden gekenmerkt door kringgreppels die dicht tot zeer dicht tegen elkaar aan zijn aangelegd en daarmee een zeer 'dicht' karakter hebben.³⁸ Ook het urnenveld van Zevenbergen en vroege ijzertijdgrafvelden in Ussen hebben een 'open' karakter waardoor het lijkt dat we te maken hebben met een regionale variant.³⁹

Het vorstengraf behoort tot de laatste gebruiksfase van het grafveld. Bijzonder is de aanleg van het vorstengraf over de grafheuvel uit de midden-bronstijd A, die ongeveer 1000 jaar eerder is aangelegd. Ondanks dat er geen sprake is van een directe verwantschap, is wel duidelijk, doordat de grafkuil van de *situla* het centrum van de bronstijdheuvel mijdt, dat de heuvel als (graf)monument werd 'ervaren'. Het kan worden geïnterpreteerd als een bewuste toe-eigening van het graf van een voorouder, middels de toevoeging van een nieuwe heuvel, een fenomeen dat ook elders is vastgesteld.⁴⁰

Naast de graven zijn twee structuren aangetroffen die niet direct als zodanig zijn te interpreteren. Een allee van een dubbele rij palen en een zespalige structuur hebben binnen het grafveld een andere functie gehad. Mogelijk kunnen we deze interpreteren als relictten van voorouderrituelen en/of handelingen die verband houden met het grafritueel. Het grafveld diende niet alleen als begraafplaats, maar zal ook regelmatig zijn bezocht voor rituele handelingen en mogelijk depositie van objecten. Het vormde een speciale, sacrale plaats met een belangrijke betekenis voor de nabij wonende lokale gemeenschap(pen).

De twee parallelle palenrijen liggen deels onder het vorstengraf en eindigen voor de bronstijdgrafheuvel waar het vorstengraf overheen is aangelegd. Een parallel hiervoor is te vinden in Haps, waar een vergelijkbare structuur, gedateerd in de bronstijd, een funeraire betekenis wordt toegekend.⁴¹ Wij denken dat het bij het Osse voorbeeld niet gaat om een grafmonument maar om een allee die op de een of andere manier met dodenrituelen samenhangt. De zespalige structuur ten oosten van het vorstengraf valt op

38 Voorbeelden: Someren-Waterdael (Kortlang 1999); Weert-Kampershoek (Tol 1999); Weert-Boshoverheide (Bloemers 1988).

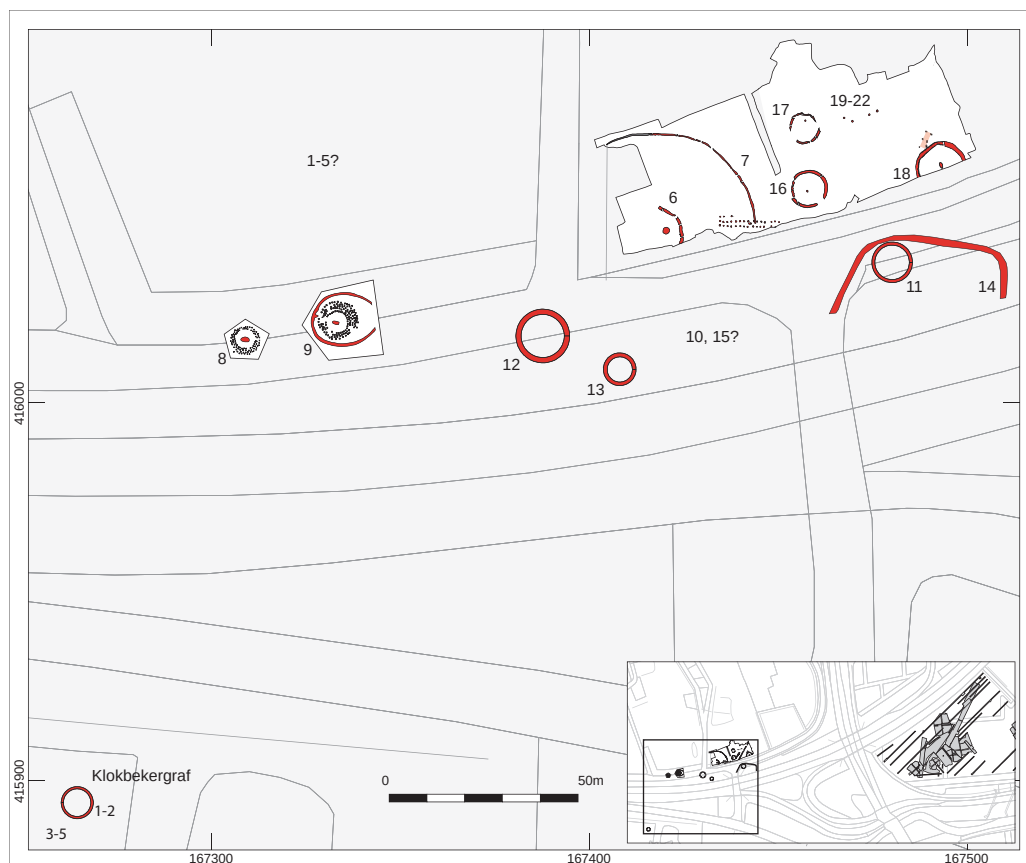
39 Zevenbergen: Fokkens *e.a.* in voorb.; Ussen: Van der Sanden 1998.

40 Bijvoorbeeld Mierlo-Hout (Tol 1999).

41 Verwers 1972.

Figuur 6.7

Overzicht van de grafvelden Vorstengraf en Klokbekegraf, met alle elementen (nummers verwijzen naar de tabellen 6.2 en 6.3)

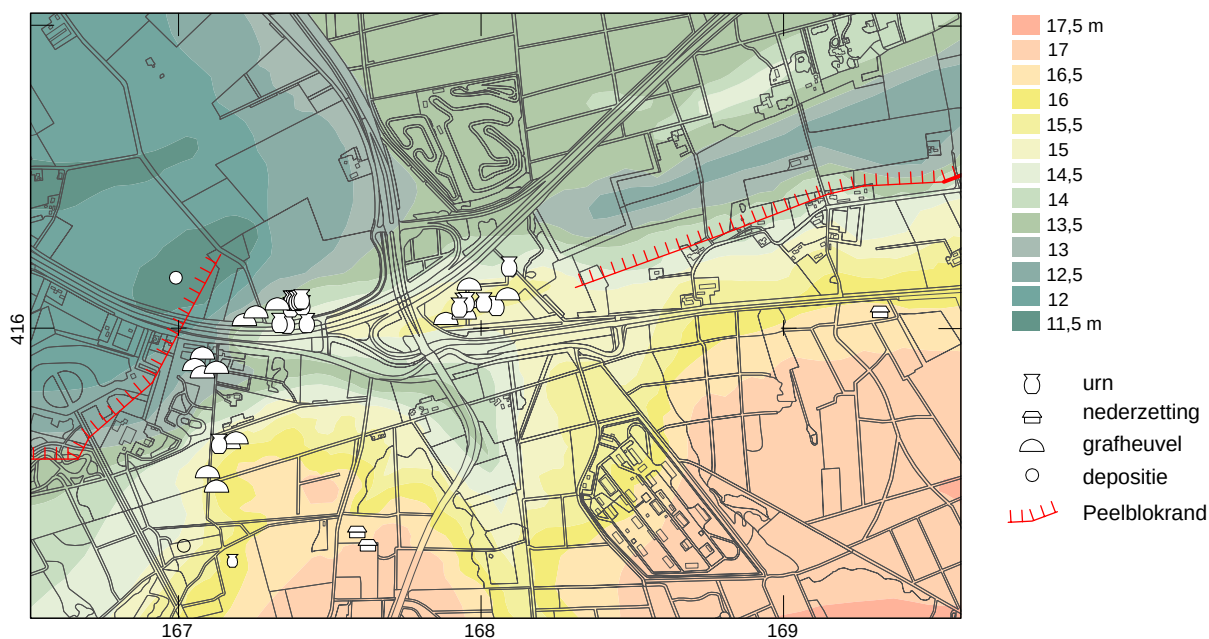
dezelfde manier te interpreteren. In een grafveldcontext komen dergelijke structuren regelmatig voor; ze worden in het algemeen geïnterpreteerd als ‘dodenhuisjes’, en zijn bijvoorbeeld ook aangetroffen in het grafveld Zevenbergen.⁴² Mogelijk zijn het tijdelijke afdakjes of plateaus waarop de dode een tijd gelegen heeft. Opvallend is wel dat dergelijke structuren vaak voorkomen bij meervoudige begravingen onder bronstijdgrafheuvels. Het bekende graf van Zeijen vormt een bijvoorbeeld een fraaie parallel.⁴³ Ook daar vinden we een parallelle palenrijen naar een grafheuvel toe waaronder een meervoudige begraving ligt met een dodenhuisje er over. Daarmee is niet de exacte betekenis van de Osse verschijnselen aangetoond, maar is wel duidelijk geworden dat dergelijke structuren in grafvelden regelmatig voorkomen.

De ‘necropool’ Vorstengraf bevindt zich op een landschappelijk markante ‘zichtlocatie’ (fig. 6.8). Dit laatste slaat daarbij niet zozeer op de zichtbaarheid van de heuvel zelf, als wel op het uitzicht vanaf de heuvel op het omringende landschap, en met name richting het lager gelegen kwellandschap in het noorden, een landschap voor andersoortige rituelen als bijvoorbeeld deposities.

Door de kwel treedt op veel plaatsen water aan het oppervlak, liggen er door kwelwater gevoede vennen en ontspringen er beken als de Munsche Aa en de Vinkel Aa. Dergelijke plaatsen hebben een bijzondere betekenis en zijn verbonden met goden en voorouders. Het is zeer waarschijnlijk dat de concentratie prehistorische grafvelden in dit gebied ook in die context moet worden gezien. Als je er zo naar kijkt moet dat gebied van buitengewone

⁴² Fokkens e.a. in voorb.

⁴³ Van Giffen 1949b, 106.

Figuur 6.8

Ligging van de verschillende grafvelden op de Maashorst op de geomorfologische kaart (aangepast naar J.-W. de Kort)

betekenis zijn geweest voor de toenmalige bewoners van de streek. Een gebied met een bijzondere geschiedenis

6.3 De geschiedenis van een sacraal landschap op de Maashorst

Het grafveld Vorstengraf ligt niet op zichzelf. Duidelijk is dat de grafheuvels en het urnenveld rond het vorstengraf van Oss onderdeel hebben uitgemaakt van een uitgestrekt voorouderlijk (doden)landschap met een bijzondere sacrale betekenis. Het nabijgelegen grafveld Zevenbergen vertoont een contemporaine ontwikkeling: grafheuvels uit de vroege en midden-bronstijd, een urnenveld uit de vroege ijzertijd inclusief twee opvallende grote heuvels van 35 en 32 m in diameter. De grafvelden vormden geen fysiek aaneengesloten geheel, er ligt een zone van 300-400 m tussen waar geen graven bekend zijn.⁴⁴ Naar het zuidoosten, op een afstand van ongeveer 350 m van het klokbekergraf, ligt ook een aantal grafheuvels, gedateerd in het neolithicum en de (midden-) bronstijd (grafveld Vorssel). De laatste twee grafheuvelclusters worden gescheiden van de grafvelden Vorstengraf en Zevenbergen door een droogdal (fig. 6.8). Ten slotte ligt circa 2 km ten (zuid)oosten van het vorstengraf een urnenveld uit de late bronstijd – vroege ijzertijd.⁴⁵ Van dit grafveld is slechts een klein oppervlak onderzocht waarbij vrijwel geen vondsten zijn gedaan. Slechts de bodems van de kringgreppels hadden de tand des tijds doorstaan. Opvallend is hier de aanwezigheid van twee crematiebegravingen uit de Romeinse tijd.

(heuvel)nmr.	structuur	graf	omvang	datering
1	kringgreppel	crematie met klokbeker en pijlspts als bijgift	7,5 m	laat-neolithicum, klokbekerperiode
2	na-bijzetting?	crematie	-	?
3	grafheuvel?	midden-bronstijd?	-	?
4	grafheuvel?	?	-	?
5	grafheuvel?	?	-	?

Tabel 6.3

Overzicht van grafmonumenten uit het grafveld rond het klokbekergraf

⁴⁴ Helaas ligt in deze zone een uitgestrekt verkeersknooppunt waar tijdens de aanleg daarvan geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Wel is bekend dat deze zone tegenwoordig een zeer nat kwelgebied vormt.

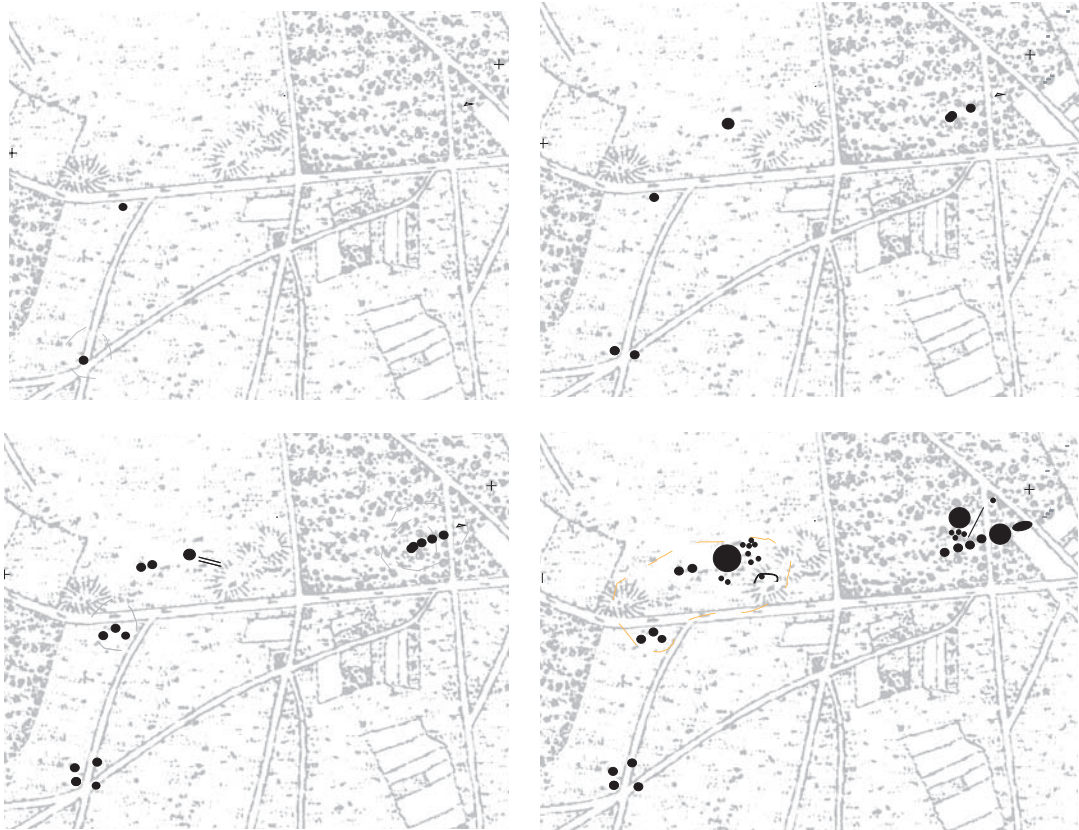
⁴⁵ Van Beek 2004.

Hieronder wordt kort de ontwikkeling van het gebied geschetst:

In de periode voorafgaand aan de oprichting van de eerste grafheuvels is er sprake van een open terrein dat begroeid was met heide, met in de directe nabijheid een eiken-lindenbos en een elzenbroekbos in de lagere delen.⁴⁶ De langdurige heidebegroeiing impliceert dat het gebied al lang in gebruik moet zijn geweest, als weidegrond voor schapen maar mogelijk lagen in het gebied ook al enkele kleine akkertjes. Onder een van de heuvels op Zevenbergen (heuvel 4) zijn graafsporen aangetroffen die duiden op het laatste.⁴⁷ Een belangrijke constatering is dat open, in cultuur gebrachte delen van het landschap de basis vormen voor een sacraal landschap waar

Figuur 6.9

Ontwikkeling van een sacraal landschap op de Maashorst

bewoning en beakkering voor een lange periode niet meer plaatsvonden. Zoals gesteld dateren de eerste grafheuvels in het gebied uit het laat-neolithicum, de periode van de klokbekercultuur (2300-2000 v. Chr.). Op open, hoger gelegen plekken in het bos worden de eerste grafheuvels opgeworpen. Naast het klokbekergraf dat door Bursch is opgegraven kennen we uit een groter gebied nog twee begravingen uit deze periode. In Schaijk is door Van Giffen in 1937 een klokbekergraf opgegraven. In Nistelrode is bij grootschalig onderzoek een klokbeker uit een vermoedelijke grafcontext ontdekt.⁴⁸ Opvallend is dat het steeds gaat om solitaire begravingen, sterk verspreid gelegen over een groot gebied. Slechts in sommige gevallen vormen ze de aanzet voor het ontstaan van een omvangrijk grafheuvellandschap.

⁴⁶ De Kort 1998; 2002.

⁴⁷ Fokkens e.a. in voorb.

⁴⁸ Schaijk: Van Giffen 1949a; Nistelrode: Van Hoof in voorb.

In de midden-bronstijd A worden, naast de grafheuvel op in het grafveld Vorstengraf, met zekerheid een en mogelijk drie grafheuvel(s) op de locatie Zevenbergen opgericht (fig. 6.6).⁴⁹ Onder de zekere heuvel uit deze periode, heuvel 8, is een inhumatie aangetroffen, die was bijgezet in een grafkuil die opgevuld was met plaggen.⁵⁰ Voor de volgende eeuwen (de midden-bronstijd B) is in ieder geval bekend dat er (meerdere) grafheuvels zijn aangelegd op de locaties Vorssel, Vorstengraf en Zevenbergen. Mogelijk geldt dat ook voor de locatie van de klokbekerheuvel (fig. 6.7). Dit gebied is echter niet of nauwelijks onderzocht, alleen zijn er enkele meldingen die op grafheuvels zouden kunnen wijzen.⁵¹ Duidelijk is dat het gebied zijn betekenis van begraafplaats behoudt, waarbij slechts enkele malen daadwerkelijk een heuvel wordt opgericht en/of een persoon bijgezet. Tussen de bijzettingen verstrijken waarschijnlijk meerdere generaties, waardoor er dus geen sprake is van een direct verwantschap tussen de begraven personen.

Voor de late bronstijd (begin van de urnenveldenperiode) hebben we geen zekerheid voor nieuwe grafmonumenten. Mogelijk kunnen we het langbed en ovale greppelstructuur met paalkrans op Zevenbergen in deze periode plaatsen. Directe aanwijzingen hebben we daar niet voor omdat deze monumenten geen begravingen hebben opgeleverd. Het is dus goed mogelijk dat er over een lange(re) periode geen nieuwe grafheuvels zijn aangelegd.

Vanaf de vroege ijzertijd, gaan de ontwikkelingen van de verschillende grafheuvelgroepen afwijken. Het grafveld Vorssel heeft geen aanwijzingen voor begravingen uit deze periode opgeleverd, al weten we dat niet met zekerheid omdat hier slechts zeer beperkt onderzoek heeft plaatsgevonden.⁵²

In Zevenbergen worden in deze periode twee relatief grote plaggenheuvels opgeworpen (fig. 6.9). De eerste heuvel wordt tussen de rij oudere heuvels opgericht. De duidelijk uit plaggen opgebouwde heuvel heeft een diameter van 32 m. Verdere gegevens ontbreken vooralsnog omdat de heuvel bij het onderzoek Zevenbergen in 2004 niet kon worden onderzocht.⁵³ De tweede heuvel ligt direct ten noorden van de rij grafheuvels. De heuvel heeft een diameter van 35 meter. Centraal in de heuvel is geen menselijke begraving aangetroffen, maar het restant van een verbrande eik die duidelijk is 'bijgezet' en niet ter plaatse is verbrand. Naast het hout zijn fragmenten van twee bronzen en een ijzeren object gevonden, samen met een fragment menselijk crematiereest.⁵⁴ Tussen deze heuvel en de oudere grafheuvels is een enkelvoudige palenrij opgericht bestaande uit 80 palen, met een lengte van 160 m. Verspreid tussen de heuvels liggen nog een aantal vergelijkbare rijen van palen die echter veel korter zijn. Omdat directe verbanden met grafheuvels en vondstmateriaal ontbreken is een datering en functionele interpretatie zeer moeilijk.⁵⁵ Ook het aantal parallellen is beperkt en de weinige parallellen die voorhanden zijn geven ook weinig houvast voor een interpretatie.⁵⁶ Verder liggen er in dit gebied vijf kringgreppelgraven

49 Fokkens e.a. in voorb.

50 Verwers 1966.

51 Bourgeois 2004.

52 *Ibid.*

53 Het onderzoek heeft uiteindelijk plaatsgevonden in 2007, zie Fontijn & Jansen in prep.

54 Van Wijk e.a. in voorb.

55 Fokkens e.a. in voorb.

56 De meest nabijgelegen parallel ligt in het urnenveld Uden-Slabroek (Van Wijk & Jansen in

(enkele met urnen) die ook uit de vroege ijzertijd dateren. Opvallend is de sterk verspreide ligging van de graven. De urnenvelden uit dezelfde periode uit bijvoorbeeld Zuidoost-Brabant kenmerken zich door tientallen soms honderden kringgreppels die 'strak' tegen elkaar aan liggen. Ten slotte is een vroege ijzertijd urn bijgezet in een van de bronstijdgrafheuvels. Een fenomeen dat overeenkomt met het vorstengraf van Oss, dat ook is bijgezet in een oudere heuvel. Dit is niet uitzonderlijk. De continuïteit met de oudere grafheuvels is een gegeven dat we regelmatig in urnenvelden terugzien. Voorbeelden hiervan zijn de grafvelden van Haps⁵⁷ en het nog maar kort geleden onderzochte grafveld van Mierlo-Hout.⁵⁸ Daarnaast komt het ook voor in bijvoorbeeld de Romeinse periode. Alleen al uit de regio kennen we meerdere voorbeelden van Romeinse begravingen die aansluiten bij een urnenveld uit de late bronstijd en/of vroege ijzertijd.⁵⁹

Ook rond het vorstengraf van Oss is in de vroege ijzertijd een urnenveld ontstaan. Ten zuiden en oosten van het vorstengraf zijn kringgreppels en vlakgraven ontdekt. Begravingen gedateerd na de vroege ijzertijd ontbreken op beide locaties. Ervan uitgaande dat ook het grafvelden Vorssel en Klokbeckergraf geen latere begravingen hebben gekend, wordt aan het eind van de vroege ijzertijd de grafheuvelgroep Maashorst niet meer gebruikt om mensen te begraven. Begravingen uit bijvoorbeeld de midden- en late ijzertijd ontbreken in het geheel. Het gebied heeft als zodanig zijn betekenis verloren. Voor het gebruik van het landschap in de periode direct daarna hebben we geen enkele concrete aanwijzing. Het enige wat we kunnen waarnemen is dat het gebied nooit bewoond is, en tot voor kort fysiek als (graf)heuvellandschap bewaard is gebleven, echter met nieuwe betekenissen (zie hoofdstuk 7).

Uit het bovenstaande komt een beeld naar voren hoe in een gecultiveerde omgeving, bestaande uit heidevelden omringd door bossen, een sacraal landschap ontstaat, met grafheuvelgroepen en urnenvelden die kort bij elkaar liggen. Het was waarschijnlijk ook een locatie voor rituele gebruiken, naast het begraven van mensen met de bijbehorende rituelen, al zijn daar weinig aanwijzingen voor gevonden.

Een belangrijk aspect vormt de landschappelijke ligging. Het gebied ligt aan de rand van een plateau, in een open landschap, waardoor de grafheuvels van ver zichtbaar moeten zijn geweest. Daar tegen over staat dat het gebied (en de grafheuvels) een uitzichtpunt vormen. De grafheuvels bieden een wijds uitzicht over het landschap ten noorden van de grafheuvels. Op basis van het proefsleuvenonderzoek kunnen we dit gebied karakteriseren als een laaggelegen en nat landschap, dat niet geschikt was voor bewoning en ook niet als zodanig in gebruik was. Dergelijke gebieden hadden in de prehistorie wel een belangrijke rituele functie, getuige ook de vondst van een bronzen bijl, 300 ten noordwesten van het grafveld Vorstengraf (zie hoofdstuk 4). Ervan uitgaande dat de bewoning zich ten zuiden van het onderzoeksgebied bevindt, aan de rand van of in de omringende bossen (zie paragraaf 6.4), liggen de heuvels op de grens van een woongebied en een gebied met een sterk rituele betekenis. Het vormde daarmee een belangrijk ordeningspunt, zowel in fysieke als mythische zin (fig. 6.8).

voorb.)

⁵⁷ Verwers 1972.

⁵⁸ Tol 1999.

⁵⁹ Heesch-Hoge Wijst: Van Beek 2004; Uden-Slabroek: Remouchamps 1924.

Figuur 6.10

Artistieke impressie van het grafveld Oss-Vorstengraf (tekening Raf Timmermans)

We hebben dus te maken met een belangrijk, sacraal gebied waar regelmatig rituelen plaatsvonden, dat beheerd werd door het te begrazen en door regelmatig de heide af te branden, en waar geregeld een voor de lokale gemeenschap belangrijk persoon werd begraven onder een grafheuvel. Een eerste parallel vormen de grafheuvels en -velden in het gebied Toterfout-Halve Mijl, in Zuidoost-Brabant.⁶⁰ Ook daar is sprake van gegroepeerd gelegen grafheuvels uit de bronstijd, met aansluitende urnenvelden (fig. 6.11). Naar het noorden toe vinden we vergelijkbare grafheuvelgroepen vinden we ook op de landschappelijk zeer markant gelegen stuwwallen bij Nijmegen en Rhenen.⁶¹ Ook hier liggen, uitgestrekt over enkele kilometers, grafheuvels uit het laat-neolithicum en de bronstijd en urnenvelden uit de late bronstijd en vroege ijzertijd. De parallel met Rhenen is interessant omdat hier, midden in een klein urnenveld, ook een vorstengraf uit de vroege ijzertijd is gevonden. De inventaris van het vorstengraf is mogelijk niet compleet maar bestaat in ieder geval uit een bronzen urn, paardenbitten en wagenonderdelen.⁶²

De grafheuvelgroep op de Maashorst past dus in een serie van vergelijkbare grafheuvelgroepen, op landschappelijk markante locaties en bestaande uit clusters grafheuvels en latere urnenvelden. Het is verleidelijk om te veronderstellen dat de clusters binnen de grafvelden elk een lokale gemeenschap vertegenwoordigen.⁶³ Dergelijke grafvelden zouden dan een min of meer bovenlokale functie hebben voor een aantal nederzettingen in een regio. Dat betekent niet dat alle doden van die gemeenschappen

60 Glasbergen 1954; Theunissen 1999.

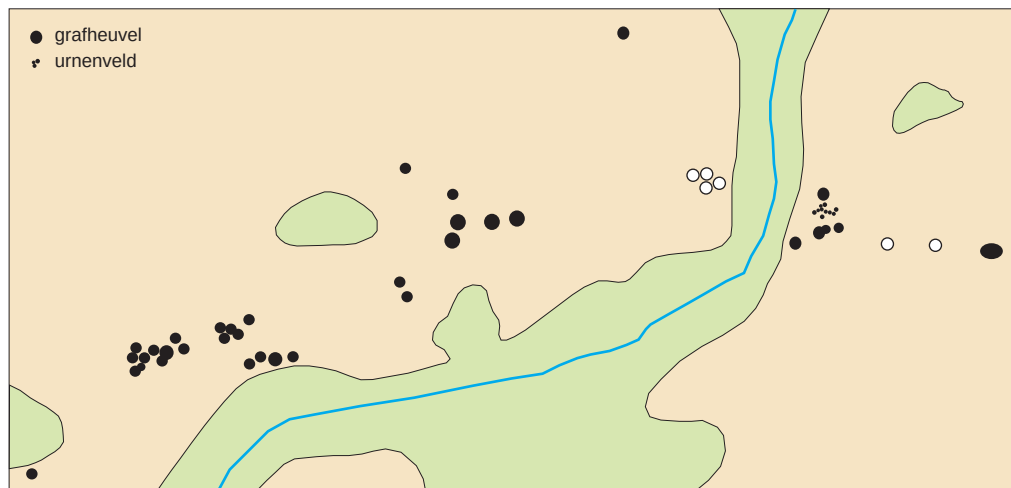
61 Fontijn 1996; Fontijn & Cuijpers 2002; Van Heeringen 1998.

62 Van Heeringen 1998.

63 Voor het gebruik van de term lokale gemeenschap zie Gerritsen 2001.

Figuur 6.11

Het grafheuvellandschap bij Toterfout-Halve Mijl (naar Van Giffen 1949b)

bij elkaar in dat grafveld werden begraven, want dat is overduidelijk niet het geval. Er werd een gemeenschappelijk sacraal landschap gecreëerd dat slechts in beperkte mate werd gebruikt voor de bijzetting van doden. De overgrote meerderheid van de overledenen moet elders zijn bijgezet.

6.4 De nederzettingen

Om de bovengeschetste fenomenen en ontwikkelingen goed te kunnen plaatsen is ook een inzicht in (de locatie van) de nederzettingen en omringende cultuurgronden noodzakelijk. Ze vormen een belangrijke component om een samenhangend en kwalitatief beeld te kunnen ontwikkelen over de lokale gemeenschappen op de Maashorst in de late prehistorie.

Een belangrijke conclusie van de opgravingen en het proefsleuvenonderzoek is dat zowel de locatie van het grafheuvelgroep Maashorst als het landschap direct ten noorden daarvan op geen enkele wijze in de (late) prehistorie is gebruikt om nederzettingen in te richten. Zeer waarschijnlijk moeten we deze (letterlijk) hogerop zoeken, richting het zuiden, de (Maas)horst op. Een overzichtskaart van waarnemingen laat in deze regio inderdaad een aantal oppervlaktevindplaatsen zien waar scherfmateriaal uit brons- en ijzertijd is gevonden. Twee vindplaatsen leverde vondstmateriaal en bewoningssporen op uit de periode midden-bronstijd tot Romeinse tijd (fig. 6.9, zie ook hoofdstuk 2).⁶⁴ De vindplaatsen liggen minder dan 1 km ten zuid(west)en van de grafheuvels. Als we op ruimere afstand kijken vinden we meer oppervlaktevindplaatsen met vondstmateriaal uit de brons- en ijzertijd.⁶⁵ De dichtstbijzijnde opgegraven vindplaats ligt 2,5 km ten zuiden van de grafheuvels, op de locatie Nistelrode-Loo. Hier zijn kuilen en paalsporen uit de midden-bronstijd aangetroffen.⁶⁶

Behalve een ruimtelijke verspreidingspatroon bieden de vindplaatsen geen inzicht in het karakter van de nederzettingen. We gaan er echter vanuit dat we te maken hebben met een nederzettingssysteem van 'zwervende erven', zoals we dat goed kennen van grootschalig onderzoek in Oss-Noord.⁶⁷ De nederzetting bestaat uit een aantal solitaire erven, gelegen op korte afstand

⁶⁴ Op beide vindplaatsen heeft kleinschalig verkennend onderzoek plaatsgevonden in het kader van het AMR-project van de RACM (voorheen ROB). Bron Archis II.

⁶⁵ Bourgeois 2004.

⁶⁶ Van Hoof in voorb.

⁶⁷ Schinkel 1998.

Figuur 6.12

Overzicht vanuit de lucht van de grafvelden Zevenbergen (voorgrond) en Vorstengraf. Aangegeven zijn heuvel 3, de grootste heuvel van Zevenbergen, en het vorstengraf

van elkaar. Binnen het territorium van de lokale gemeenschap werd het erf regelmatig verplaatst. Ze zwierven als het ware door het gebied. In deze nederzettingen, waarvan er inmiddels vele bekend zijn, vinden we geen aanwijzingen voor een individueel onderscheid. Bij een dergelijk systeem hoort een vermoedelijk gemeenschappelijk akkergebied, een zogenaamd *Celtic field*,⁶⁸ en ook een urnenveld. Het urnenveld vormt in deze een plaatsvast element. Het is de enige plek waar de geschiedenis van de gemeenschap, door de aanwezigheid van de voorouders, zichtbaar en tastbaar is. En niet alleen de geschiedenis, maar ook de toekomst is er zichtbaar. Voorouders zullen belangrijk zijn geweest voor het voortbestaan van de gemeenschap. De begrafenisrituelen die werden uitgevoerd hebben dus niet alleen tot doel afscheid te nemen van de dierbare doden, maar tegelijkertijd moeten ze ook – door de transformatie van de dode tot voorouder – zekerheid voor de toekomst bieden.⁶⁹

6.5 De 'Vorst' van Oss⁷⁰

Voor de classicus Holwerda was het duidelijk. Ondanks dat vergelijkbare vondsten bekend waren uit de Zuidoostelijke Hallstattcultuur, die in 1933 al uitgebreid was gepubliceerd, en waar dergelijke *situlae* uit Noord-Italië waren geïmporteerd, legde hij een link naar de Kelten, ofwel de Galliërs zoals Caesar ze in het Latijn noemde. Om het in de woorden van Holwerda zelf weer te geven:

*'Zoo hebben we hier in Oss, naar mijn inzien, het getuigenis van een eerste vestiging van zulk een Gallischen stam in deze noordelijke streken, afkomstig uit landen ten noorden van de Alpen in de 5e eeuw vóór Christus, of kort daarna (...).'*⁷¹

68 De vroege ijzertijd is de periode waarin dit akkersysteem zich volledig ontwikkelde.

69 Zie bijvoorbeeld Barrett 1994.

70 Paragraaf gebaseerd op Fokkens & Jansen 2004, hoofdstuk De 'Vorst' van Oss.

71 Holwerda 1934, 42.

Deze, wat we nu omschrijven als een cultuurhistorische, theorievorming impliceert dat vorstengraven als het graf van Oss begraafplaatsen zijn van nomadische ruiters die tot in het Nederrijngebied waren doorgedrongen. Ondanks duidelijke invloeden van de Hallstatt- en latere Keltische culturen is de aanname, dat onder de elitegraven Kelten of Gálliers lagen begraven al lang geleden losgelaten.⁷²

Het oorspronkelijke beeld van de vorst van Oss, een rijke Gallier die zich in Nederland had gevestigd en hier zijn positie had uitgebouwd tot een regionaal machthebber, moeten we dus verlaten. Op basis van het onderzoek van de afgelopen jaren kunnen we een 'nieuw' beeld geven van de vorst van Oss.

De vorst van Oss moeten we zien als een intelligente en sterke persoonlijkheid die zijn status verkreeg bij leven door optimaal gebruik te maken van de mogelijkheden in zijn tijd. Uit zijn fysieke conditie bij zijn dood is duidelijk dat de vorst van Oss zijn zwaard al enige jaren niet meer had kunnen gebruiken. Fysisch-antropologisch onderzoek liet zien dat hij tussen de 40 en de 60 jaar moet zijn geweest en dat zijn rugwervels vergroeid waren, als gevolg van een verbening van de wervelkolom.⁷³ Zware arbeid was dus onmogelijk, wat een aanwijzing zou kunnen zijn voor een hoge sociale status. Het beeld contrasteert wel sterk met de martiale identiteit die gecreëerd is met de meegegeven objecten.

We kunnen de objecten beschouwen als door hemzelf verworven voorwerpen, persoonlijk bezit dat als een geschenk van de gemeenschap aan de dode is meegegeven, in plaats van dat deze uit naam van de gemeenschap aan het bovennatuurlijke of aan de voorouders werden teruggegeven door ze bijvoorbeeld in een rivier te deponeren, zoals gebruikelijk was in de bronstijd. De objecten representeren een groot aantal aspecten uit het dagelijkse leven, niet alleen van de overledene, maar wellicht ook van de gehele gemeenschap. Ze wijzen direct op de belangrijke rol die deze persoon in de gemeenschap heeft vervuld. Belangrijk is dat zijn status werd erkend door de gemeenschap waarin hij leefde en was zo persoonlijk dat deze werd geconstrueerd in zijn graf. Hiermee werd zijn (martiale) identiteit voor eeuwig vastgelegd. Een duidelijke aanwijzing dat hij gerespecteerd werd in zijn gemeenschap is het meegeven van de objecten en de oprichting van de enorme grafheuvel, een activiteit die door een grote groep mensen moet zijn uitgevoerd. We kunnen ons dan ook voorstellen dat hij niet alleen in familiekring begraven is, maar dat zijn crematie en latere begraving is bijgewoond door een grote gemeenschap. Samenvattend denken we te maken te hebben met een individuele elite die zich bewust onderscheid van bestaande elitegroepen. Een elite die we ook elders tegenkomen getuige het voorkomen van vergelijkbare 'vorstengraven' uit dezelfde periode als het vorstengraf van Oss.⁷⁴ Dit wijkt af van de machtsverhoudingen in het centrale Hallstattgebied. Daar wordt een overerfbare macht verondersteld waarbij niet meer iedereen kan hoofdman worden, want de macht is door de goden bekrachtigd en wordt van vader op

72 Holwerda 1934. Zie ook Van Impe & Thyssen 1979.

73 Deze aandoening komt tegenwoordig vrij veel voor bij oudere mensen en wordt gezien als een gevolg van weinig beweging en een te rijk dieet. Smits e.a. 1995.

74 Voorbeelden naast de eerder gerefereerde graven van Wijchen en Rhenen zijn bijvoorbeeld Meerlo (Verwers z.j.); Horst-Hegelsom (Willems e.a. 1988) en mogelijk een serie graven met alleen een zwaard (voor een overzicht zie Roymans 1991). Opvallend is dat deze graven zich concentreren in het Nederrijngebied (Fokkens & Jansen 2004).

zoon overgegeven.⁷⁵

Maar ondanks dat individuele macht een belangrijke(re) rol moet hebben gespeeld ligt het vorstengraf van Oss 'in' een urnenveld, en maakt het daar ook duidelijk deel van uit. Er is geen sprake van een solitaire, afgescheiden ligging van de heuvel, zoals wel verondersteld is.⁷⁶ Er blijkt uit de ligging van de graven eromheen niet iets van een bijzondere positie van de persoon, 'los' van de gemeenschap. De vorst van Oss is bijgezet bij 'zijn' gemeenschap, zij het op een prominente plaats aan de rand van het grafveld. Duidelijk zichtbaar, niet alleen voor de mensen uit zijn eigen tijd, maar ook in de eeuwen daaropvolgend, waarbij de 'vorst van Oss' blijft voortleven in sagen en volksvertellingen.

75 Huth 2003, 55. Huth interpreteert ook de vorstengraven uit het Nederrijngebied als representanten van een overerfbare macht. Zie ook Fokkens & Jansen 2004.

76 Roymans 1991.

7 Het middeleeuwse en historische landschap

7.1 Heidens landschap in de middeleeuwen

Na het buiten gebruik raken van het prehistorische grafveld Vorstengraf lijkt het terrein nog nauwelijks te zijn gebruikt. Er hebben geen begravingen meer plaatsgevonden, en er werden ook geen nederzettingen of akkers aangelegd. De bewoners uit de directe omgeving zullen het heidegebied hebben gebruikt als graasgebied voor schapen. De heide werd zou eeuwenlang in stand gehouden als woeste grond, op ruime afstand van de nederzettingen. Eén km oostelijk van de Zevenbergen liggen de dichtsbijzijnde nederzettingen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen, inclusief een Romeins grafveld.¹ In feite was de situatie tot in de 20e eeuw onveranderd toen een groot deel van het gebied nog tot de Osse Heide behoorde, waar rondom heen (kleine) dorps- en stadskernen op ruime afstand lagen geschakeerd.

In de loop van de middeleeuwen verandert wel het karakter van het gebied. Niet fysiek of economisch, het is waarschijnlijk nog steeds een graasgebied voor schapen, maar mentaal. In de (verstedelijkte) middeleeuwse gemeenschap verworden de uitgestrekte heidevelden, met hun heidense begraafplaatsen, tot een perifeer element. Van een centrale focus in het prehistorische mentale landschap verwordt het gebied tot een randzone in de middeleeuwen. Daarvan getuigt bijvoorbeeld de oprichting van een galg op een van de grafheuvels op de Zevenbergen. Op deze heidense locatie, langs een kruispunt van wegen die tussen de verschillende dorpen liepen, worden mensen terechtgesteld omdat ze door hun daden op de een of andere manier niet tot de 'beschaafde' christelijke wereld mochten behoren.² Roymans stelt dat galgen in de late middeleeuwen vrijwel altijd in de heide werden opgericht en vaak op prehistorische grafheuvels.³ Op deze manier werden de heidense monumenten geassocieerd met buiten-maatschappelijke elementen die niet in de beschaafde, christelijke wereld, thuishoorden.

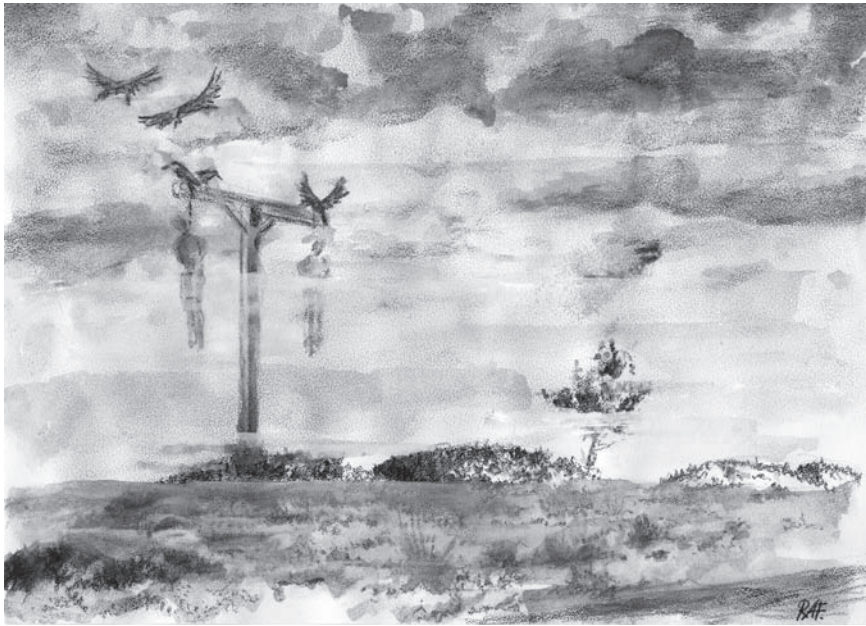
Zoals gesteld moeten de grafheuvels tot de jaren 30 van de vorige eeuw, slechts 75 jaar geleden, nog ongeschonden in het landschap hebben gelegen. Op dat moment hebben de heuvels een geschiedenis van minimaal 2700 jaar, waarbij de oorspronkelijke oprichters van de heuvels al lang zijn verdwenen. Een belangrijke vraag is wat de betekenis van de heuvels is? Worden ze nog als zodanig herkend? Op basis van beschikbare kaarten uit het begin van de 19^e eeuw zijn het duidelijke markers in het 'woeste' heidelandschap. Het grafmonument en de overige heuvels vormen een oriëntatiepunt in het woeste en heidense heidegebied en zijn duidelijk geïncorporeerd in het middeleeuwse landschap.⁴ Kabouterverhalen gaan vaak over plaatsen waar vroeger grafheuvels lagen. Volgens de verhalen woonde ook op de Osse Heide een kabouter. Hans Joppen heette hij, Brabants voor kabouter Hans. Hij vergezelde wandelaars die over de heide reisden, van Oss naar Nistelrode of van 's-Hertogenbosch

1 Modderman & Isings 1960/61.

2 Van der Linde & Jansen in voorb. Naast de grafheuvel waar de galg op heeft gestaan werden drie skeletten gevonden. Een ¹⁴C-datering gaf aan dat deze terechtstellingen in de dertiende of veertiende eeuw n. Chr. moet hebben plaatsgevonden.

3 Roymans 1995, 17.

4 Roymans 1995.

Figuur 7.1

Impressie van de galg op Zevenbergen
(tekening Raf Timmermans)

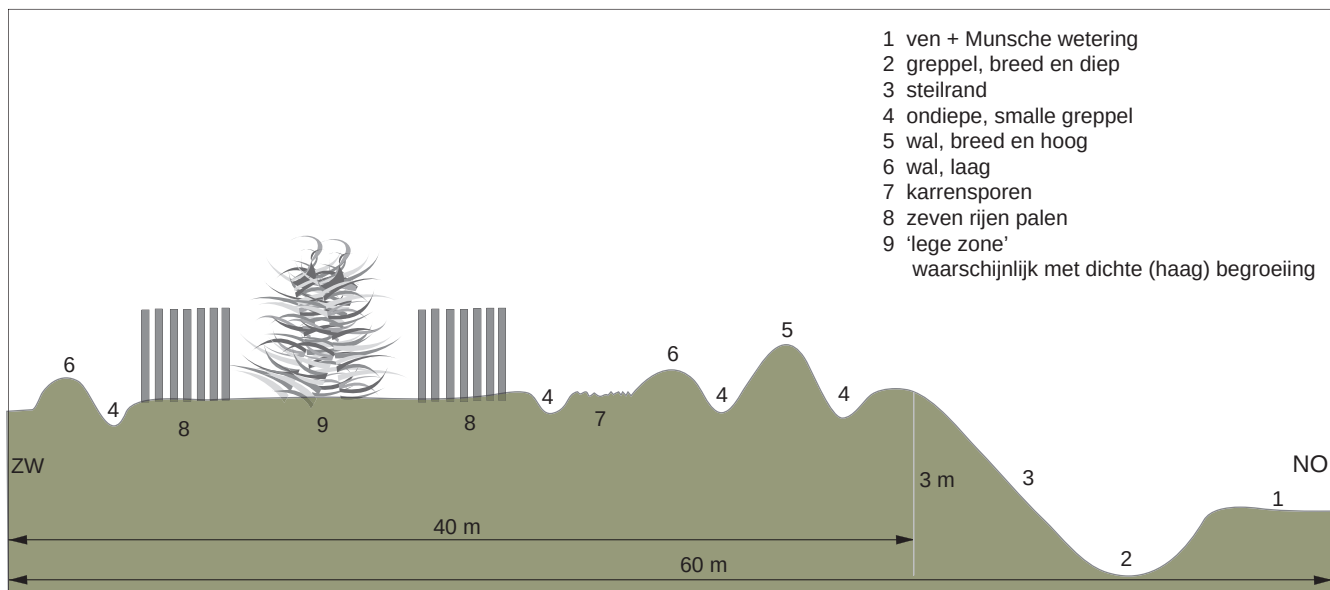
richting Ravenstein. Wanneer men op een bepaald moment een grote heuvel passeerde waar hij woonde, dan zei hij *'Ik ben er, tot ziens'*. In de volksmond heette die heuvel dan ook de Hans Joppenberg. Vaak gingen de volksverhalen juist over overblijfselen uit de voorchristelijke tijd, zoals grafheuvels of hunebedden. Door mondelinge overlevering was hun betekenis als woonplaats van doden, geesten of voorouders bewaard gebleven. Omdat ze stamden uit het verre verleden, uit de heidense tijd, werden ze gezien als de plaatsen die geassocieerd waren met niet-christelijke elementen. Ook heidevelden figureerden vaak in dergelijke volksverhalen omdat ze de donkere buitenwereld vertegenwoordigden waar de niet-christelijke elementen doorgaans huisden. In andere, vergelijkbare overleveringen wordt gesproken over een Hans Joppen die zijn vrouw op deze heuvel heeft vermoord of dat op die plek ene Hans Joppen zélf is vermoord en begraven.⁵ Deze naam was in ieder geval zo ingeburgerd dat de landmeter Kraayenhof hem zelfs vermeldt op een van zijn eerste kaarten uit 1809 (zie hoofdstuk 2).

7.2 Het post-middeleeuwse landschap

Vanaf de late middeleeuwen gaat het terrein op politiek gebied een belangrijke rol spelen. Het vormt vanaf deze periode een belangrijk grensgebied tussen de Meierij van 's Hertogenbosch (het Kwartier van Maasland waarvan Oss de hoofdstad is) en het Land van Ravenstein. Er worden verscheidene landweren aangelegd die de beide politieke eenheden moeten scheiden. Zowel op Zevenbergen als op Vorstengrafdonk zijn delen daarvan aangetroffen, die gezamenlijk als grensverdedigingssysteem hebben gefunctioneerd. Samen met landweren die zijn aangetroffen bij opgravingen in Heesch-De Hoef, Oss-Hoogenheuvel en Berghem-Piekenhoef is er sprake van een zeer uitgestrekt systeem van landweren in het gebied.⁶ Opvallend zijn de overeenkomstige elementen in de verschillende landweren, bestaande uit greppels, wallen en/of palenrijen (fig. 7.2). Vondstmateriaal is tijdens geen van de opgravingen gevonden, maar historisch onderzoek

⁵ Fokkens & Jansen 2004, 21-24.

⁶ Heesch-De Hoef: Van Wijk & Goossens 2007; Oss-Hoogen Heuvel: De Leeuwe & Goossens 2007 en Berghem-Piekenhoef: Van Hoof & Jansen 2005.

Figuur 7.2
Reconstructie van de landweer bij
Zevenbergen

wijst erop dat het grootste deel van het landweersysteem is aangelegd in de 13^e–14^e eeuw.⁷ Deze datering houden we ook aan voor de landweer die een deel van het gebied Vorstengrafdonk doorsnijdt (voor het veronderstelde verloop zie fig. 4.15).

De gebruiksduur van de landweren is moeilijk vast te stellen. Opvallend is nog de gelijkenis tussen de oriëntatie van de landweer op Vorstengrafdonk en de moderne percelering. Bovendien ligt de landweer globaal op de locatie van de voormalige gemeentegrens tussen Oss en Heesch.⁸ Ook de landweer bij Zevenbergen vormt tot op de dag van vandaag een gemeentegrens, tussen Berghem (nu Oss) en Schaijk. We zien bovendien dat de karrenpaden en -sporen die de bijna eindeloze heide tot aan het begin van de negentiende eeuw doorkruisen, deze grens niet overschrijden, hooguit volgen. De landweren zullen in sommige gevallen dus tot ver in de nieuwe tijd zichtbaar zijn geweest. Dit zal niet gelden voor de oorspronkelijke functie van de weren, die al eerder zal zijn opgegeven.

Figuur 7.3
De Osse Heide rond de jaren '30 van de 19^e
eeuw. Vanuit kleine boerderijen worden de
schrale zandgronden ontgonnen (uit Cunen
1932)

⁷ Zie Van der Linde & Jansen in voorb.

⁸ Deze grens is verplaatst naar het zuiden, na de aanleg van de snelweg A50. De snelweg vormt nu de gemeentegrens tussen Oss en Heesch.

De jongste sporen op Vorstengrafdonk dateren uit het eind van de 19e en het begin van de 20^e eeuw, en zijn toe te schrijven aan de (late) ontginning van het heidegebied. De vele duizenden schopsteken, los verspreide (water)kuilen en opgevulde depressies en verkavelingssystemen zijn de overblijfselen van deze ontginningen. In een economisch slechte periode waren de armste (keuter)boeren gedwongen ook de schrale heidegronden te ontginnen (fig. 7.3). De omstandigheden voor de eerste boeren in het gebied waren dan ook erbarmelijk. Wel vormde ze de directe aanleiding voor de ontdekking van het vorstengraf van Oss!

8 Oprichting van een monument

Inleiding

De opgraving van het vorstengraf van Oss heeft een bijzonder vervolg gekregen. In het algemeen is het uiteindelijke resultaat van een archeologisch onderzoek de publicatie van de onderzoeksresultaten, met tekeningen en foto's van de aangetroffen sporen en vondsten. Op de onderzoekslocatie verrijst een nieuwbouwwijk, industrieterrein of snelweg. Het onderzoek van het vorstengraf wijkt hiervan af want sinds 2003 is het vorstengraf van Oss te bezoeken. Een deel van het monument, inclusief enkele omringende grafheuvels, is op de oorspronkelijke locatie opnieuw opgericht. Een bronzen urn is op de oorspronkelijke locatie weer bijgezet.

Dit hoofdstuk geeft een kort overzicht van de geschiedenis van het 'moderne' vorstengraf van Oss.¹

8.1 (Re)constructie van het vorstengraf van Oss

Vanaf de start van de opgravingscampagne op 21 juni 1997 was er veel belangstelling vanuit de plaatselijke bevolking voor wat er op de voormalige Osse Heide ontdekt was en werd. Er stond altijd wel iemand te kijken en regelmatig stopte een passant om te informeren wat die mannen en vrouwen in witte pakken aan het doen waren. De ideeën om de grafheuvel te reconstrueren werden door deze belangstelling gevoed.

Figuur 8.1

Plaatsing van de stalen plaat die de doorsnede van het vorstengraf vormt (foto P. van Nistelrooij)

In april 1997, nog voor de start van de opgraving, werd in de gemeenteraad van Oss, al een initiatiefvoorstel gelanceerd: 'Geef de vorstengrafheuvel een nieuw leven!'.

Op initiatief van lokaal archeoloog P. van Nistelrooij wordt vervolgens een werkgroep geformeerd bestaande uit een aantal lokale archeologen, archeologen van de Universiteit Leiden, de stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies, de Stichting Oss 600 jaar Stad en vertegenwoordigers van

¹ Gebaseerd op Van Nistelrooij 2002; zie ook Fokkens & Jansen 2004; Van Alphen 1998a en b.

de gemeente Oss. De ROB heeft een adviserende taak binnen de werkgroep. Om het vorstengraf, omringd door een aantal andere graven, te reconstrueren wordt door de werkgroep een aantal activiteiten ondernomen die uiteindelijk resulteren in de presentatie van een eindplan op 17 september 1998 aan de leden van B&W van de gemeente Oss. De gemeente reageert positief en inmiddels opgerichte Stichting Vorstengraf Oss (SVO) gaat vervolgens op zoek naar sponsors.² Ook laat men een aantal ontwerpen opstellen.

Het plan van landschapvormgever Herman Nooijen krijgt uiteindelijk de voorkeur. Door de ontwerper is gekozen voor een unieke vormgeving die enerzijds de archeologische aspecten zichtbaar maakt en anderzijds een verbinding legt tussen het verleden en heden. De grafheuvel zal vanaf de nabijgelegen A50 goed te zien zijn waardoor het als blikvanger fungeren voor het bedrijventerrein. Het gegeven dat de heuvel al in het verleden voor de helft is vergraven bij aanleg van de huidige Paalgravenlaan, wordt nu gebruikt voor de reconstructie. Door de vorstengrafheuvel voor de helft te reconstrueren met een betonnen wand, ontstaat de mogelijkheid om in het 'dwarsprofiel' het inwendige van het graf te laten zien. Dit maakt het bezoekers mogelijk een kijkje te nemen in het binnenste van de grafheuvel. Een lichtelijk gebogen wand geeft bovendien de mogelijkheid in reliëf de grafgriffen in het binnenste van deze gewijde plaats te onthullen. De bezoeker zal de grote afmetingen en de grootsheid van de grafheuvel direct ervaren.

Figuur 8.2

Het vorstengrafmonument anno 2007

Door de vorstengrafheuvel te omringen met jongere en oudere grafheuvels ontstaat het idee van het grafveld waar het vorstengraf ooit onderdeel van uitmaakte. Van de sinds 1997 ontdekte urnenveldheuveltjes werden er twee op de oorspronkelijke plaats vlak bij het vorstengraf gereconstrueerd. Ten westen van de heuvel zijn twee paalkransheuvels aangelegd. Ze hebben de exacte vorm en oriëntatie van de door Bursch in 1935 opgegraven

² Belangrijkste sponsors werden gevonden in de Ossche Industriële Kring, de Provincie Noord-Brabant, het Bouwfonds Cultuurfonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Brabant en de gemeente Oss.

grafheuvels uit de midden-bronstijd, maar ze zijn enkele tientallen meters ten noorden van hun oorspronkelijke vindplaats (nu onder de Paalgravenlaan) aangelegd.

Na de ontwikkeling van het bedrijventerrein zal het vorstengraf een zeer belangrijk bindend element worden tussen de bebouwde kom van Oss, het open buitengebied en het natuurgebied de Maashorst ten zuiden van de snelweg A50. Het biedt een aanvullende 'groene' verbindingszone voor fietsers en nadere passanten die op de weg naar de Maashorst een klein deel van een bijna vergeten prehistorisch landschap kunnen ervaren.

Literatuur

- Acsádi, G. & J. Nemeskéri, 1970. *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest.
- Alphen, G.H.J. van, 1998a. Heropgraving en reconstructie van het vorstengraf van Oss, *Jaarverslag AWN-afdeling Nijmegen e.o.*, 20-23.
- Alphen, G.H.J. van, 1998b. Een 'monumentaal' reconstructieplan voor het Vorstengraf, *Tussentijds* 1, 7-8.
- Arbeitsgruppe Europäischer Anthropologen, 1979. Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett, *Homo* 30, Anhang, p. 1-30.
- Barret, J.C., 1994. *Fragments from Antiquity. An Archaeology of Social Life in Britain, 2900-1200 BC*, *Social Archaeology*, Cambridge.
- Beek, R. van, 2004. Wonen en begraven ten zuiden van Heesch. De langetermijngeschiedenis van een dekzandrug, *Brabants Heem* 56.3, 108-119.
- Berendsen, H.J.A., 1997. *Landschappelijk Nederland*, Assen.
- Biel, J., 1985. *Der Keltenfürst von Hochdorf*, Stuttgart.
- Bloemers, J.H.F., 1986. A cart burial from a small Middle Iron Age cemetery in Nijmegen, in: M.A. van Bakel, R.R. Hagesteijn & P. van de Velde (eds.), *Private politics, A multi-disciplinary approach to 'Big-Man' systems*, *Studies in Human Society* 1, Leiden, 76-95.
- Bloemers, J.H.F., 1988. Het urnenveld uit de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd op de Boshover Heide bij Weert, in: J.M. van Mourik (ed.), *Landschap in beweging, Ontwikkeling en bewoning van een stuifzandgebied in de Kempen*, *Nederlandse Geografische Studiën* 74, Amsterdam, 59-137.
- Bourgeois, Q., 2003. *Grafheuvels op de Maashorst. Een onderzoek naar de ontwikkeling en de evolutie van een prehistorisch landschap (scriptie Universiteit Leiden)*.
- Bourgeois, Q.P.J. & S.A. Arnoldussen, 2006. Expressing monumentality: some observations on the dating of Dutch Bronze Age barrows and houses, *Lunula Archaeologia Protohistorica* 14, 13-25.
- Braat, W.C., 1935. Een bronzen Hallstattsitula in het Rijksmuseum van Oudheden, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 15, 6-7.
- Bursch, F.C., 1933. *Die Becherkultur in den Niederlanden*, Marburg.
- Bursch, F.C., 1937. Grafheuvels te Oss, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 18, 1-3.
- Bursch, F.C., 1938. *Zur Frage der Deverel-Urnen in die Niederlanden*, Marburger Studien, 20-25.
- Cunen, J., 1932. De praehistorische vondsten te Oss, *Brabantia Nostra* 1, 53-56.
- Cunen, J., 1936. *Oss in Praehistorische en Vroeg Historische tijden. Gids van het gemeentelijk museum te Oss*, Oss.
- Duurland, M., 2003. *Verslag veldwerk begeleiding Oss-Vorstengrafdonk 2002 (intern rapport Archol)*.
- Exaltus, R., in voorb. Bodemmicromorfologisch onderzoek aan de grafheuvels 2, 4 en 8, in: H. Fokkens, R. Jansen & I. van Wijk (red.), *Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld (Archol rapport 50)*, Leiden.
- Fischer, U., 1979. Ein Grabhügel der Bronze- und Eisenzeit im Frankfurter Stadtwald (mit einem Frankfurter Museumsbericht 1961-1978), *Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte*, Frankfurt am Main.
- Fokkens, H., 1996. The Maaskant project: continuity and change of a regional research project, *Archaeological Dialogues* 3-2, 197-216.
- Fokkens, H., 1997. *zoek naar Hans Joppen: een speurtocht naar het vorstengraf van Oss*, Oss.

- Fokkens, H., 1999. Cattle and martiality. Changing relations between man and landscape in the Late Neolithic and the Bronze Age, in: C. Fabech & J. Ringtved (eds.), *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Aarhus, Denmark, May 4-7 1998*, Aarhus, 31-38.
- Fokkens, H., 2002. Vee en voorouders: centrale elementen uit het dagelijks leven in de Bronstijd, in: H. Fokkens / R. Jansen (red.), 2000 *Jaar bewoningsdynamiek, brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 125-148.
- Fokkens, H. & R. Jansen, 1998: Het vorstengraf van Oss (Nl.) na 64 jaar opnieuw onderzocht, *Lunula Archaeologia Protohistorica* 6, 49-52.
- Fokkens, H. & R. Jansen 2004. *Het vorstengraf van Oss, speurtocht naar een prehistorisch grafveld*, Utrecht.
- Fokkens, H., R. Jansen & I. van Wijk (red.), in voorb. Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld (*Archol rapport* 50), Leiden.
- Fontijn, D.R., 1996. Socializing Landscape. Second thoughts about the cultural biography of urnfields, *Archaeological Dialogues* 3, 77-87.
- Fontijn, D., 2002/03. *Sacrificial landscapes: cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 BC*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34, Leiden.
- Fontijn, D.R. & A.G.F.M. Cuijpers, 2002. Revisiting barrows: a Middle Bronze Age burial group at the Kops Plateau, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45, 157-89.
- Fontijn, D.R., R. Jansen & H. Fokkens, 2004. Opgraving van een depositielocatie uit de bronstijd: Oss-Vorstengrafdonk (Nl). *Lunula Archaeologia Protohistorica* 12, 29-37.
- Fontijn, D. & H. Fokkens, 2007. The emergence of Early Iron Age 'chieftains' in the southern Netherlands. Reconsidering transformations in burial and depositional practices, in: C. Haselgrove / R. Pope (eds.) *The Earlier Iron Age in Britain and the Near Continent*.
- Fontijn, D.R. & R. Jansen, in prep. *An Early Iron Age 'Fürstengrab' at Oss-Zevenbergen?*, Leiden.
- Gerritsen, F.A., 2001. *Local identities: landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam Archaeological Studies 9, Amsterdam.
- Giffen, A.E. van, 1949a. Een vierperioden-tumulus met primaire klokbekeerheuvel bij Schaaik, Gem. Oss, N.Br., *Brabants Heem* 1, 71-74.
- Giffen, A.E. van, 1949b. Oudheidkundige aantekeningen over Drentsche vondsten XVI, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 67, 93-148.
- Glasbergen, W., 1954a. The Dutch cordoned cinerary urns, *Paleohistoria* 3, 101-106.
- Glasbergen, W., 1954b. *Barrow excavations in the Eight Beatitudes: the Bronze Age cemetery between Toterfout and Halve Mij, North Brabant. I: The excavations. - II: The implications*, Groningen.
- Glasbergen, W. & S.J. De Laet, 1959. *De voorgeschiedenis der lage landen*, Groningen.
- Groenman-Van Waateringe, W., 1986. Grazing possibilities in the Neolithic of the Netherlands based on palynological data, in: K.E. Behre (ed.), *Antropogenic Indicators in Pollen Diagrams*. Rotterdam/Boston, 187-202.
- Groenman-Van Waateringe, W., 1993. The effect of grazing on the pollen production of grasses, *Vegetation History and Archaeobotany* 2, 157-162.
- Heeringen, R.M. van, 1998. Burial with Rhine view: the Hallstatt situla grave on the Koerheuvel at Rhenen, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 43, 69-92.
- Heijden, J. van der, 2003. *Munse Minse: over Mun door Mun*, Geffen.
- Hermans, C.R., 1841. *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant II*, 's-Hertogenbosch.
- Hermans, C.R., 1853. *Geschiedkundig overzicht der Straatwegen in de Provincie Noordbrabant. Handelingen van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noordbrabant over den jare 1852*.

- Holwerda, J.H., 1934. Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N.B.), *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 15, 39-53.
- Hoof, L.G.L. van, 2002. *Verslag veldwerk Oss-Vorstengrafdonk 2001/02 (intern rapport Archol)*, Leiden.
- Hoof, L.G.L. van, in voorb. Bewoningssporen uit de late prehistorie, in: R. Jansen (red.) *Bewoningsdynamiek op de Maashorst, de bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat/neolithicum tot en met volle middeleeuwen (Archol rapport 48)*, Leiden.
- Hoof, L.G.L. van & R. Jansen, 2005. Een landweer op de Berchse Heide. Verkennend en waarderend archeologisch onderzoek Berghem-Piekenhoef (*Archol rapport 53*), Leiden.
- Huth, C., 2003. Poor Belgium, rich Belgium. Some reflections on the nature of metalwork depositions in the Late Bronze Age and Early Iron Age, in: J. Bourgeois, I. Bourgeois & B. Cherretté (eds.), *Bronze Age and Iron Age communities in North-Western Europe*, Brussel, 39-60.
- Jansen, R. & H. Fokkens, 1999. *Bouwen aan het verleden. 25 jaar archeologisch onderzoek in de gemeente Oss*, Leiden.
- Jaarverslag Heemkundekring Maasland 1975, uitgave 1976, 23-24.
- Impe, L. van & W. Thyssen, 1979. Wapengraf uit de vroege ijzertijd te Rekem. *Archaeologia Belgica* 213, 63-67.
- Kaland, P.E., 1986. The origin and management of Norwegian coastal heaths as reflected by pollen analysis, in: K.E. Behre (ed.), *Antropogenic Indicators in Pollen Diagrams*. Rotterdam/Boston.
- Kort, J.W. de., 1999. *Een reconstructie van de vegetatie rond het vorstengraf in de vroege ijzertijd* (scriptie Universiteit Leiden).
- Kort, J.W. de., 2002. Schapen op de heide. Een vegetatiereconstructie van de omgeving van het vorstengraf van Oss in de Vroege IJzertijd. In: H. Fokkens / R. Jansen, 2002. *2000 jaar bewoningsdynamiek: Brons en IJzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 341-353.
- Kort, J.W. de., in voorb. Palynologisch onderzoek Zevenbergen, in: H. Fokkens, R. Jansen & I. van Wijk (red.), *Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld (Archol rapport 50)*, Leiden.
- Kortlang, F., 1999. The Iron Age urnfield and settlement from Someren-‘Waterdael’ in: F. Theuvs & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors: Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam Archaeological Studies 4, Amsterdam, 133-198.
- Lanting J.N. & J. van der Plicht, 2001/02. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie IV: Bronstijd en IJzertijd, *Palaeohistoria*.
- Laurensen, G., 1999. *de Berchse Hei in beeld periode 1850-1950*, Berghem.
- Leeuwe, R. de & T. Goossens, 2007. De landweer van Hoogen Heuvel : archeologisch inventariserend veldonderzoek (Archol rapport 74), Leiden.
- Linde, C. van der & H. Fokkens, in voorb. De Zevenbergen en haar ondergrond, in: H. Fokkens, R. Jansen & I. van Wijk (red.), *Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld (Archol rapport 50)*, Leiden.
- Linde, C. van der & R. Jansen, in voorb. Het grafveld Zevenbergen in de historische tijd, in: H. Fokkens, R. Jansen & I. van Wijk (red.), *Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld (Archol rapport 50)*, Leiden.
- Lohof, E., 1991. *Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Lovejoy, C.O., R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck & R.P. Mensforth, 1985. Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 15-28.
- Maat, G.J.R. 1985. A selection Method of Human Cremations for Age and Sex Determination, XII International Anatomical Congress A.419, Londen.

- Modderman, P.J.R., 1964. The Chieftain's grave off Oss reconsidered, *Bulletin van de Vereniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving* 39, 57-62.
- Modderman, P.J.R. & C. Isings, 1960-1961. Een grafveld uit de Romeinse tijd op Gaalse Heide, gem. Schayk (N.-Br.), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10-11, 318-345.
- Mulder, F.J. de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhof & Th. E. Wrong (eds.), 2003. *De ondergrond van Nederland*, Groningen/Houten.
- Nistelrooij, P. van, 2002. Een re-constructie van het vorstengraf van Oss, in: H. Fokkens & R. Jansen (red.), 2000 *Jaar bewoningsdynamiek, brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 367-370.
- Pannekoek, A.J. & L.M.J.U. van Straaten (red.), 1992. *Algemene geologie*, Groningen.
- Pare, C., 1991. *Swords, wagon-graves, and the beginning of the early Iron Age in Central Europe*, Marburg.
- Pleyte, W., 1877. *Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote*, I: Tekst, II: Platen, III: Kaarten (Oudheidkundige kaart van Nederland), Leiden.
- Remouchamps, A.E., 1924. Opgravingen van een urnenveld te Uden, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 69-76.
- Robberechts, B., 2002. Aardgastransportleiding Ravenstein-Vinkel : een inventariserend archeologisch onderzoek (*Raap rapport* 866), Amsterdam.
- Rösing, F.W. 1977. Methoden und Aussagemöglichkeiten der anthropologischen Leichenbrandbearbeitung, *Archäologie und Naturwissenschaften* 1, 53-80.
- Roymans, N., 1991. Late Urnfield Societies in the Northwestern Plain and the expanding networks of Central European Hallstatt Groups, in: N. Roymans / F. Theuws (eds.), *Images of the past: studies on ancient societies in northwestern Europe*, Amsterdam, 9-89.
- Roymans, N., 1995. The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, *Archaeological Dialogues* 2, 2-24.
- Sanden, W. van der, 1998. Funerary and related structures at Oss-Ussen, in: H. Fokkens (ed.), *The Ussen project. The first decade of excavations at Oss*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 30, Leiden, 3070-336.
- Schinkel, K., 1998. Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations, in: H. Fokkens (ed.), *The Ussen project. The first decade of excavations at Oss*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 30, Leiden.
- Schokker, J., et al. 2003. Patterns and processes in a Pleistocene fluvio-aeolian environment, *Netherlands Geographical Studies* 314 (thesis).
- Schutkowski, H., S. Hummel, 1987. Variabilitätsvergleich von Wandstärken für die Geschlechtszuweisung an Leichenbränden, *Anthropologischer Anzeiger* 45, 43-47.
- Smits, L., L. Verhart, S.A.G.F.M. Cuijpers & B. Grosskopf, 1995. The chieftain's grave of Oss, in: L. Smits, E. Iregren & A.G. Drusini, *Proceedings of the symposium Cremation Studies in Archaeology*, Amsterdam, 95-102.
- Spanjaard, P., 1994. Jan Cunen (1884-1940), Historicus en archivaris, in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (deel 2), Meppel/Amsterdam.
- Spek, T., 2004. *Het Drentse esdorpen/landschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht.
- Theunissen, L., 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'* (proefschrift Universiteit Leiden).
- Theunissen, L., 2000. Grafheuvels in Noord-Brabant, zichtbare overblijfselen van prehistorische begravingsrituelen, *Brabants Heem* 52-1, 11-21.

- Tol, A., 1999. Urnfield and settlement traces from the Iron Age at Mierlo-Hout, in: F. Theuvs / N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam Archaeological Studies 4, 87-132.
- Treherne, P., 1995. The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze-Age Europe, *Journal of European Archaeology*, 3(1), 105-44.
- Ubelaker, D.H., 1984 (herziene druk). *Human Skeletal Remains*. Washington D.C., Taraxacum.
- Verwers, G.J., geen datum. *Het Vorstengraf van Meerlo*, Maastricht.
- Verwers, G.J., 1966. Tumuli at the Zevenbergen near Oss gem. Berghem prov. Noord-Brabant, *Analecta Praehistorica Leidensia* 2, 27-32.
- Verwers, G.J., 1972. *Das Kamps veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eizenzeit* (*Analecta Praehistorica Leidensia* 5), Leiden.
- Wahl, J., 1982. Leichenbranduntersuchungen, ein Überblick über die Bearbeitungs- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Praehistorische Zeitschrift* 57, 1-125.
- Warmenbol, E., 1993. Les necropoles a tombelles de Gedinnes et Louette-Saint-Pierre (Namur) et le groupe 'Mosan' des necropoles a epées hallstattiennes. *Archaeologia Mosellana* 2, 104-114.
- Willems, W.J.H. & W. Groenman-Van Waateringe, 1988. Een rijk graf uit de Vroege IJzertijd te Horst-Hegelsom, in: P.A.M. Geurts (red.), *Horster historieen 2: Van heren en gemeentenaren*, Horst, 13-30.
- Wijk, I. van & T. Goossens, 2007. Heesche landweren. Een laatmiddeleeuws verdedigingssysteem te Heesch (N.-Br.) (*Archol rapport* 88), Leiden.
- Wijk, I. van, H. Fokkens, D.R. Fontijn. R. de Leeuwe, L. Meurkens, C. Vermeeren, in voorb. Grafheuvels en palenrijen uit de late prehistorie, in: H. Fokkens, R. Jansen & I. van Wijk (red.), *Oss-Zevenbergen, de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld* (*Archol rapport* 50), Leiden.

Figurenlijst

Figuur 0.1 Gemeentesecretaris, historicus en archivaris Jan Cunen (uit Spanjaard 1994, foto uit collectie Jan Cunencentrum, Oss)

Figuur 0.2 De 'inrichting' van de zuidoostelijke hoek van het gebied Vorstengrafdonk in de jaren '80. De ligging van het vorstengraf is aangegeven met een stip

Figuur 0.3 Locatie plangebied Oss- Vorstengrafdonk anno 2005

Figuur 1.1 Het onderzoeksgebied Vorstengrafdonk op de geomorfologische kaart

Figuur 1.2 De bodemkaart van het onderzoeksgebied met grondwatertrappen (schaal 1:50.000). De weergegeven situatie heeft een grove schaal maar geeft een redelijke weergave van de situatie zoals deze in de prehistorie zal zijn geweest

Figuur 1.3 Een A/C-profiel, typerende voor het grootste deel van het onderzoeksgebied en veroorzaakt door ingrijpende akkerbouwactiviteiten

Figuur 1.4 Kaart uit 1809, opgetekend door C.R. Kraaijenhoff, met de aanduiding Hans Joppenberg

Figuur 1.5 Kaart uit 1791 met aangegeven de Hans Joppenberg, rechtsonder de aanduiding Berchem

Figuur 1.6 Topografische kaart (schaal 1: 50.000) uit 1837 (uit Historische Atlas Zuid-Nederland). De naam Hans Joppenberg komt niet meer voor, wel is op dezelfde locatie een aantal bergjes weergegeven

Figuur 2.1 Het woonwagenkamp Vorstengrafdonk in 1947. Zichtbaar is de trapeziumvormige wal rondom het kampje. Deze wal vormde een belangrijk aanknopingspunt voor de lokalisering van het vorstengraf

Figuur 2.2 Twee van de urnen die gevonden werden bij de eerste egaliseringswerkzaamheden. Een van de urnen heeft bijzondere opgeschilderde motieven

Figuur 2.3 De *situla* in situ in 1933, met rechtsboven de klompen van enkele van de arbeiders

Figuur 2.4 De opgravings- en publicatietekening van het onderzoek van het vorstengraf van Oss door het RMO

Figuur 2.5 De opgravingsfoto's van het onderzoek in 1933. Duidelijk zichtbaar is de plaggenopbouw van de grafheuvel in de profielfoto's

Figuur 2.6 Vlak en profieltekeningen en tekeningen van de vondsten van het onderzoek van Bursch in 1935

Figuur 2.7 Waarnemingen van enkele kringgreppels in het tracé van de A50 in 1972, direct ten zuiden van het vorstengraf

Figuur 2.8 Tumuli I en II op het nabijgelegen grafveld Zevenbergen, met vondsten. Ook de aanvullende onderzoeken in 2004 zijn weergegeven

Figuur 2.9 De opgraving Zevenbergen in 1964, met uiterst rechts prof. dr. P.J.R. Modderman

Figuur 2.10 Verspreiding van oppervlaktevindplaatsen uit brons- en ijzertijd in de directe omgeving van het onderzoeksgebied Vorstengrafdonk

Figuur 3.1 Verandering van de topografische situatie sinds de 19e eeuw, waarbij het vorstengraf langzaam onder de wegen 'verdwijnt'

Figuur 3.2 Het aanleggen van proefsleuven in vervuild terrein in de zomer van 1997 met een 2 meter bak en de aanleg van de laatste sleuven in 2005 met een 3 meter bak

Figuur 3.3 Documentatie van een proefsleuf uit 1997 en uit 2002. Door de lange duur van het onderzoek Oss-Vorstengrafdonk zijn de veranderingen als gevolg van de recente ontwikkelingen in de Nederlandse archeologie te volgen in de onderzoeksgeschiedenis van het project, hier als voorbeeld de wijze van documentatie

Figuur 3.4 Een van de bijzondere resultaten was het 'terugvinden' van het vorstengraf van Oss. Voor het vastleggen van de overblijfselen werd een hoogwerker ingezet

Figuur 4.1 Sleuf met schopsteken

Figuur 4.2 Doorsnede van de waterkuil

Figuur 4.3 Overzicht van de eerste serie proefsleuven (1-67) en saneringsputten (69-73) met aangegeven de beide locaties met mogelijke prehistorische greppelsporen (clusters A1 en A2)

Figuur 4.4 Overzicht van put 68; de opgravingsput rond het vorstengraf. Duidelijk zichtbaar zijn de vele verstoringen met daartussen de prehistorische grafmonumenten

Figuur 4.5 Overzicht van het vorstengraf in 1997 en in de sleuven van Holwerda

Figuur 4.6 De grafkuil van het vorstengraf, anno 1997

Figuur 4.7 Scherf van de bodem van de vermoede midden-bronstijd urn

Figuur 4.8 De drie kringgreppels uit het onderzoek van 1997-2002

Figuur 4.9 'Halve' kringgreppel spoor III (links) en complete kringgreppel spoor 57 (rechts)

Figuur 4.10 Bijzetting van crematie zonder urn (graf C)

Figuur 4.11 Bijzetting van urnbegravingen (graven A, B en D)

Figuur 4.12 Allee en dodenhuisje

Figuur 4.13 De boomval in het vlak

Figuur 4.14 Reconstructie van het landschap rondom het vorstengraf

Figuur 4.15 Overzicht van alle proefsleuven en opgravingsputten Oss-Vorstengrafdonk met aangegeven de sporenclusters

Figuur 4.16 De sporenclusters C, D, E en I

Figuur 4.17 Overzicht van landweren in de regio Oss-Heesch op basis van topografische, archeologische en historische bronnen

Figuur 4.18 De sporenclusters G en L

Figuur 4.19 Oldendorf-bijl Oss-Vorstengrafdonk

Figuur 5.1 Crematieresten van de vorst van Oss

Figuur 6.1 De vondsten uit het vorstengraf van Oss anno 2007. In kolom de vondsten anno 1993

Figuur 6.2 De zeven *situlae* uit het Nederrijngebied: 1 Baarlo, 2 Oberempt (D), 3 Rhenen, 4 Oss, 5 Wijchen, 6 Ede en 7 Venlo

Figuur 6.3 De kleine(re) vondsten uit het vorstengraf van Oss in detail

Figuur 6.4 De objecten uit het Vorstengraf van Oss zoals ze zijn getekend in 1964

Figuur 6.5 Dateringstabel voor de late prehistorie met de aanduidingen Hallstatt en La Tène

Figuur 6.4 Overzicht van het grafveld Vorstengraf, met alle elementen

Figuur 6.5 Ligging grafveld Oss-Vorstengraf op de geomorfologische kaart (aangepast)

Figuur 6.6 Overzicht van de urnen uit het grafveld Vorstengraf (niet op schaal)

Figuur 6.7 Overzicht van het grafveld Vorstengraf, met alle elementen

Figuur 6.8 Ligging van de verschillende grafvelden op de Maashorst op de geomorfologische kaart

Figuur 6.9 Ontwikkeling van een sacraal landschap op de Maashorst

Figuur 6.10 Artistieke impressie van het grafveld Oss-Vorstengraf (tekening Raf Timmermans)

Figuur 6.11 Het grafheuvellandschap bij Toterfout-Halve Mijl

Figuur 6.12 Overzicht vanuit de lucht van de grafvelden Zevenbergen (voorgond) en Vorstengraf. Aangegeven zijn heuvel 3, de grootste heuvel van Zevenbergen, en het vorstengraf

Figuur 7.1 Impressie van de galg op Zevenbergen (tekening Raf Timmermans)

Figuur 7.2 Reconstructie van de landweer bij Zevenbergen

Figuur 7.3 De Osse Heide rond de jaren '30 van de 19e eeuw. Vanuit kleine boerderijen worden de schrale zandgronden ontgonnen (uit Cunen 1932)

Figuur 8.1 Plaatsing van de stalen plaat die de doorsnede van het vorstengraf vormt

Figuur 8.2 Het vorstengrafmonument anno 2003

Bijlage 1 Overzichtsfoto opgraving Vorstengraf van Oss 1997

